

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОДЗЕРЖИНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

**Конспект лекцій
з дисципліни «СОЦІОЛОГІЯ»
для студентів напрямку 6.030601 «Менеджмент»**

ЗАТВЕРДЖЕНО:
редакційно – видавничою секцією
науково – методичної ради ДДТУ
« ____ » _____ 2015 р.
протокол № ____

**Дніпродзержинськ
2015**

Розповсюдження та тиражування без офіційного дозволу Дніпродзержинського державного технічного університету заборонено

Конспект лекцій з дисципліни «Соціологія» для студентів напрямку 6.030601 «Менеджмент» /Укл.: Мачуліна І.І.–Дніпродзержинськ, ДДТУ, 2015 р. – 67с.

Укладач: к.с.н., доц. Мачуліна І. І.

Відповідальний за випуск:
зав. каф. соціології Богомаз К. Ю.

Рецензент: к.с.н., доц. Сорокіна Л. М.

Затверджено на засіданні кафедри
(протокол № від 2015р.)

Конспект лекцій підготовлено для самостійної роботи студентів для опанування дисципліни «Соціологія». Він містить основні теми даної дисципліни, контрольні питання, рекомендовану для опрацювання літературу.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
ТЕМА 1.Соціологія як наука про суспільство.....	5
ТЕМА 2. Історія соціології. Становлення та основні етапи історичного розвитку.....	12
ТЕМА 3. Соціологічна теорія суспільства.....	20
ТЕМА 4. Особистість у системі соціальних зв'язків.....	32
ТЕМА 5. Девіантна поведінка та соціальний контроль.....	38
ТЕМА 6. Економічна соціологія як наука.....	46
ТЕМА 7. Організація і проведення соціологічного дослідження.....	58
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ.....	66

ВСТУП

В період глибоких системних трансформацій від кожної людини особливо очікується здатність до усвідомленої, розумної орієнтації в навколишньому світі. Кризовий стан життя людей закономірно обумовив потребу в соціологічних знаннях, тобто знаннях про суспільство. Соціологічний аналіз, соціологічне мислення й культура активно впроваджуються сьогодні в українську дійсність, стають значними для представників самих різних професій.

Дисципліна «Соціологія» сприяє створенню у студентів уявлення про соціологію як самостійну науку, її особливості, структуру, функції, основні завдання. Вивчення соціології також необхідне для початкового формування у студентів гуманітарного /соціологічного/ стилю мислення.

Мета викладання дисципліни полягає в тому, щоб розкрити специфіку соціологічного знання, його зв'язок з іншими суспільними дисциплінами. Розкрити закономірності соціології, її понятійний апарат, роль соціології як науки про суспільство, як теоретичне відображення соціальних відносин, суспільної діяльності. Розкрити соціальні механізми, які забезпечують функціонування та розвиток суспільства, як системи взаємодіючих інтересів, потреб, цінностей, поведінки соціальних груп, а також пізнавальні, методологічні, практичні функції соціології, підвищення її ролі в сучасних умовах.

Матеріал з дисципліни «Соціологія» засвоюється в процесі лекційних, семінарських занять, а також самостійного вивчення тем.

Лекція є основною формою навчального процесу у вищій школі. Мета лекції – розкрити основні положення теми, досягнення науки, з'ясувати невирішені проблеми, узагальнити досвід роботи, дати рекомендації щодо використання основних висновків за темами на семінарських заняттях.

ТЕМА 1. СОЦІОЛОГІЯ ЯК НАУКА ПРО СУСПІЛЬСТВО

План

1. Сутність соціології як науки.
2. Соціологічні закони і категорії.
3. Структура й функції соціології.
4. Зв'язок соціології з іншими галузями наукового знання.

1. Сутність соціології як науки

Намагання пізнати, осмислити суспільство, реалізувати своє ставлення до нього супроводжувало людство на всіх етапах його історії. На цій хвилі й постала у 30-х роках XIX століття соціологія як наука про суспільство.

Соціологія (від лат. *societas* – суспільство і грецьк. *Logos* – знання, поняття, вчення; буквально – вчення про суспільство). Засновником соціології вважають французького вченого, філософа Огюста Конта (1798 – 1857), який ототожнював соціологію з суспільствознавством, що охоплює всі галузі знань про суспільство. Його філософія одержала назву – позитивізм. Позитивізм – це філософська течія, представники якої єдиним джерелом знання вважали емпіричні дані, заперечували пізнавальну цінність теоретичного мислення, філософських знань. Головне для позитивізму – відмова від абстрактних тлумачень суспільства, створення позитивної (грунтованої на досвіді людини) соціальної теорії, такої ж доказової та загальнозначущої, як і природничі теорії.

Соціологія – наука про розвиток і функціонування суспільства, соціальних відносин і соціальних процесів, механізмів і принципів їхньої взаємодії. Разом з тим, кожен з вчених по своєму трактує визначення поняття «соціологія» (табл.1).

З'ясовуючи науковий статус соціології важливо розрізняти об'єкт і предмет соціології. **Об'єктом соціологічної науки** (в широкому розумінні) є все суспільство в його цілісності і системності. Об'єктом дослідження соціології може бути все суспільство як системне ціле, а також окремі його елементи. Наприклад, великі і малі соціальні групи, особистість, організації і заклади, процеси і явища, різні сфери життєдіяльності людей.

Таблиця 1 - Визначення поняття «соціологія»

Автор	Зміст поняття «соціологія»
Е. Гіденс	Соціологія – це вивчення соціального життя людини, груп людей та суспільств.
П. Сорокін	Соціологія – це наука, яка вивчає поведінку людей, що живуть у середовищі собі подібних.
П. Бурд'є	Соціологія мусить діяти, виходячи з того, що людські істоти є водночас і біологічними індивідами, і соціальними агентами.
А. Кравченко	Соціологія – система наукового знання, яка пояснює основи поведінки людей як представників великих соціальних груп.
Г. Осипов	Соціологія вивчає суспільство як цілісну організовану систему соціальних зв'язків і відносин, інститутів, соціальних груп, які взаємодіють між собою, тобто соціальні структури суспільства.
Н. Смелзер	Соціологія, просто кажучи, - це один із способів вивчення людей. Соціологи прагнуть з'ясувати, чому люди поведуть себе певним чином, чому вони утворюють групи, відправляються на війну, поклоняються комусь, одружуються, голосують, тобто все, що відбувається один з одним.

Предметом дослідження соціології може бути певний аспект (сторона) реального об'єкта. Предметом соціології (в широкому розумінні) є соціальна сфера суспільства. Соціологія вивчає, перш за все, соціальну сферу життєдіяльності людей: соціальну структуру, соціальні інститути і відносини, соціальні якості особистості, соціальну поведінку, суспільну свідомість тощо.

2. Соціологічні закони і категорії

У процесі функціонування спільнот формується безліч різних соціальних зв'язків. Нерідко вони сприймаються як щось тимчасове, випадкове. Хоча насправді, всі вони зумовлені суспільними зв'язками, відносинами, що характеризуються загальністю, необхідністю та повторюваністю. Ці зв'язки називаються законами.

Соціальний закон- об'єктивний і повторюваний причинний зв'язок між соціальними явищами та процесами, які виникають внаслідок масової діяльності людей.

Соціальні закони визначають відносини між різними індивідами та спільнотами, виявляючись в їх діяльності. Соціальні закони - відносно сталі систематично відновлювані відносини між народами, націями, класами, соціально-демографічними групами, а також між суспільством і соціальною організацією, суспільством і трудовими колективами, суспільством і родиною, суспільством і особистістю, містом і селом, соціальною організацією та особистістю.

Соціальні закони не створюються свідомо членами суспільства або групами, як, наприклад, юридичні закони. Вони є об'єктивними, оскільки нові покоління успадковують готові відносини, зв'язки, тенденції, сформовані без їх участі. З соціальними законами люди стикаються постійно. Вони підпорядковуються їх дії або намагаються їх уникнути, пристосувати свою поведінку до них чи протестувати проти них.

Як і всі інші науки, соціологія має свою **систему категорій**. Під ними розуміють найбільш загальні поняття, які віддзеркалюють суттєві сторони предмета науки, розкривають механізм прояву законів і закономірностей, які нею визначаються. Понятійно-категорійний апарат соціології охоплює: загальнонаукові соціологічні категорії (суспільство, соціум, соціальна система); безпосередньо соціологічні категорії (соціальний інститут, соціальна організація, соціальні норми, соціальні цінності); категорії дисциплін, суміжних з соціологією (економічна соціологія, соціологія політики, соціологія культури).

Соціологічна практика виділяє дві групи соціологічних категорій:

1. категорії, що пояснюють статику суспільства, його структуру, з виокремленням основних підсистем та елементів. Серед них такі категорії, як «особистість», «соціалізація», «соціальна група», «соціальна спільнота», «соціальний клас», «соціальна діяльність», «соціальний контроль» та інші;
2. категорії, що характеризують динаміку суспільства, його основні зміни, особливості його розвитку. Серед них такі категорії, як «соціальний

процес», «соціальна зміна», «соціальна трансформація», «соціальний рух», «соціальна мобільність», «соціальний розвиток» та інші.

Однією з головних категорій соціології, є категорія *«соціальне»*. Адже, соціологія вивчає саме *соціальні* відносини, *соціальні* процеси тощо. *Соціальне* (соціальні відносини, соціальна сфера) виникає в процесі взаємодії людей з метою задоволення їх життєвих потреб: в їжі, одязі, житлі, безпеці, продовженні роду, духовному розвитку, творчості тощо. В результаті взаємодії (багаторазового повторення тих чи інших сумісних дій) виникають і утверджуються соціальні статуси і ролі, напрацьовуються цінності і норми, утворюються соціальні інститути, формується соціальна система суспільства чи соціальної спільноти.

Соціальне –це сукупність тих чи інших властивостей і особливостей, які виявляються в конкретних умовах між індивідами і спільнотами в процесі сумісної діяльності (взаємодії). Категорія «соціальне» тісно пов’язана з категорією «соціальні відносини».

Соціальні відносини– самостійний, специфічний вид суспільних відносин, які виражають діяльність соціальних суб’єктів, зумовлену їх неоднаковим становищем у суспільстві та роллю в суспільному житті.

Багатоманітність соціальних відносин є своєрідним відображенням суспільного життя, наслідком впливу на них конкретної суспільної діяльності, що надає їм специфічних відтінків. Розвиток соціальних відносин у кожній конкретній сфері породжує відповідні суперечності, вирішення яких і становить сутність процесу соціального розвитку.

3. Структура й функції соціології

Складність суспільства, різноманітність процесів, явищ, що зумовлюють його життєдіяльність, потребують багаторівневої системи соціологічного пізнання соціальної реальності. Відповідно до цього формується багаторівнева структура соціологічної науки.

Структура соціології - це певний спосіб упорядкування системи знань про суспільство. Є велика кількість способів класифікувати за різними

критеріями соціологічні знання, але найпоширенішим є поділ соціології на три рівні:

- 1) теоретична соціологія;
- 2) теорії середнього рівня;
- 3) емпірична соціологія.

1. ТЕОРЕТИЧНА СОЦІОЛОГІЯ Створює теорії, концепції, парадигми, пояснює поняття, категорії соціології
2. ТЕОРІЇ СЕРЕДНЬОГО РІВНЯ Вивчають окремі спільноти; досліджують життєдіяльність спільнот в окремих сферах; характеризують окремі елементи соціального механізму. Серед теорій середнього рівня можна виокремити такі, як: соціологія молоді, економічна соціологія, соціологія культури, соціологія міста, соціологія політики, економічна соціологія тощо
3. ЕМПІРИЧНА СОЦІОЛОГІЯ Це теорія, методика і техніка конкретних соціологічних досліджень

В соціологічному знанні можна виокремити макросоціологічний і мікросоціологічний підходи. Макросоціологічний підхід виходить з того, що лише аналізуючи суспільство як цілісність, можна зрозуміти особистість. Мікросоціологічний підхід – це прагнення охопити цілісність соціального життя, вивчаючи соціальну взаємодію людей (інтерацію).

Соціологія безпосередньо включена у суспільство через виконання нею певних функцій. **Соціальна функція** – це роль, яку виконує той чи інший елемент соціальної системи (соціальний інститут, соціальний процес, соціальні дії) в суспільстві або ж в соціальній спільноті.

Соціологія виконує ряд пізнавальних функцій, адже вона досліджує соціальні явища, отримує наукові уявлення про їх сутність і зміст, вивчає зв'язки з іншими явищами. Вивчає характер і закономірності їх розвитку тощо. Соціологія виконує також комплекс практичних функцій. На основі емпіричного і теоретичного аналізу соціальних явищ розробляються практичні рекомендації, спрямовані на покращення механізму соціального управління, підвищення його ефективності на всіх рівнях.

До основних функцій соціології можна віднести наступні:

Теоретико-пізнавальна – спрямована на вироблення нових знань.

Практична – тісно пов'язана з теоретичною, оскільки теорія й практика невід'ємна риса соціології. Реалізується через соціологічні дослідження.

Методологічна – розробка основних методологічних підходів на макро- і мікросоціологічному рівнях.

Прогностична – реалізується через соціальні прогнози.

Світоглядно-ідеологічна – спрямована на забезпечення наукової дискусії між різними соціологічними поглядами, розширення наукової ідеології, формуванню соціологічного стилю мислення, підготовку компетентних фахівців.

Управлінська – реалізується шляхом впливу соціології на прийняття управлінських рішень. Визначення основних напрямків підвищення ефективності діяльності.

Виховна – сприяє підвищенню культури, через вивчення соціології, накопичення знань про функціонування суспільства та взаємодію окремих його елементів.

Описова функція – зумовлена необхідністю систематизації, опису та нагромадження одержаного дослідного матеріалу у вигляді аналітичних нотаток, різноманітних звукових звітів, статей, книг, комп'ютерних матеріалів тощо.

За умови виконання соціологією цих функцій вона здатна посісти важливе місце в житті суспільства і кожної людини, допомагаючи кожній людині обрати життєвий шлях, визначити життєві перспективи, сконцентрувати особисті зусилля на вирішенні соціальних проблем.

4. Соціологія в системі суспільних наук

Усі науки, які вивчають різноманітні аспекти життєдіяльності суспільства і людини, завжди передбачають і соціальний аспект, тобто закони та закономірності, які виявляються в певній сфері суспільного життя, реалізуються через діяльність людей. Соціологія як система знань не може розвиватися і реалізовувати свої функції, не взаємодіючи з іншими науками.

У системі суспільних наук соціологія досить тісно стикається з *філософією*. Але, на відміну від філософії, соціологія розглядає конкретні факти, користуючись при цьому об'єктивними даними.

Також соціологія досить тісно взаємодіє з *історією*. Однак, історія вивчає минуле суспільства, його розвиток у хронологічному порядку (послідовності), тоді як соціологію цікавлять сучасні проблеми, які актуальні сьогодні.

Соціологія взаємодіє й з *економічними науками*, оскільки розвиток суспільства, його благополуччя більшою мірою залежить від матеріальних благ, від відносин, які склалися в процесі виробництва.

Як відомо, суспільство неможливо пізнати без знання політичних структур, що у свою чергу говорить про зв'язок соціології з *політологією*. Соціологія вивчає політичні проблеми суспільства в рамках дисципліни – соціологія політики.

Вивчаючи особливості суспільства, його інститутів, соціологія опирається на дані *правових наук*, де центральним є юридичні норми які регулюють і закріплюють соціальні відносини та соціальну поведінку людей в колективі, в суспільстві.

Вивчаючи поведінку особистості в суспільстві соціологія опирається на *психологічну науку*. Але, якщо деякі психологи розглядають поведінку людей з точки зору впливу хімічних речовин мозку на настрій і емоції, більшість соціологів ці чинники не ураховують, їх в більшій мірі цікавить вплив соціокультурного середовища та відповідних соціальних чинників на поведінку.

Соціологія використовує деякі *математичні методи*, які використовуються для обробки даних досліджень і статистики.

Соціальна робота також взаємодіє із соціологією, але їхні цілі різні. Головне завдання соціології – проведення досліджень в соціальній сфері шляхом розробки і перевірки теоретичних моделей для пояснення різноманітних суспільних явищ, тоді як призначення соціальної роботи – пом'якшувати та в деяких випадках вирішувати гострі соціальні питання. Тобто соціологія вивчає проблему, а соціальний працівник усуває.

В професійній діяльності соціолог використовує понятійний апарат *етичної науки*. Адже діяльність, яка пов'язана з вивченням суспільства, а особливо шляхом проведення конкретних соціологічних досліджень, обов'язково повинна спиратися на етичні норми, правила, цінності.

Економіка, політологія, право – це науки, кожна з яких має справу лише з однією сферою соціокультурного простору: економіка – з економічними відносинами, політологія – з політичними, а правові науки – з правовими відносинами. Соціологія ж досліджує всі соціальні процеси: і економічні, і правові, і релігійні, і політичні, і етичні і т.д. Вона аналізує суспільство в єдності всіх його сторін, областей і сфер, весь соціокультурний простір. Якщо економічна наука вивчає тільки «економічну людину», проблеми зайнятості в процесі виробництва; політологію цікавить участь людини в політичних процесах і акціях; релігієзнавство вивчає людину релігійну в її відносинах з Богом, то соціологія розглядає людину соціальну як цілісну істоту, одночасно і політичну, і економічну, і творчу, і раціональну, і ірраціональну, тобто у всіх її аспектах. Соціологія вивчає суспільство крізь призму діяльності людини.

Контрольні питання

1. Визначте об'єкт та предмет соціології.
2. Обґрунтуйте взаємозв'язок теорії і практики науки соціології. Через які функції реалізується теорія та практика соціології.
3. Визначте особливість соціології у порівнянні з іншими суспільними науками.

ТЕМА 2. ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ. СТАНОВЛЕННЯ ТА ОСНОВНІ ЕТАПИ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ

План

1. Протосоціологічний період у формуванні соціологічних поглядів.
2. Класичний період в соціології.
3. Сучасна західна соціологія.

1. Протосоціологічний період у формуванні соціологічних поглядів

Протягом всієї цивілізації люди цікавилися розвитком суспільства, зокрема такими питаннями – що таке людина, в чому полягає сенс життя, як раціонально організувати сумісне життя і працю. Вже у міфах та епосі відображалася картина людського буття, але це відображення носило поза науковий характер.

З появою філософії уявлення про суспільство набувають наукового характеру. Але спеціальної науки про суспільство не було. Тому вчені у розвитку соціології виділяють передісторію (протосоціологічний період) – це період, коли самостійної соціологічної науки не було та безпосередньо період, пов'язаний із виникненням та подальшим розвитком соціології як самостійної науки.

В рамках протосоціологічного періоду можна виокремити наступні етапи: античний період; період середньовіччя; епоха Відродження; епоха Просвітництва.

Античний період охоплює період до нашої ери. Характерні риси цього періоду відбиті в політико-соціальних навчаннях древніх Єгипту, Індії, Китаю, Рима, Греції. Політична й соціальна думка розвивалася на основі релігійно-міфологічної свідомості. Розповсюдженими тоді були міфи про природу, про виникнення Землі, сонця. Зі зменшенням залежності людини від природи, починається поступовий перехід від міфологічного сприйняття дійсності, до інших форм сприйняття світу, центральне місце, серед яких займає епос (думи, повісті, пісні). Поступовий розвиток суспільства, соціальний й історичний прогрес, породжує нові форми суспільної думки, нову форму пізнання дійсності – філософію (Аристотель, Платон, Цицерон, Конфуцій).

Основним джерелом знань про природу, людину в **період Середньовіччя** виступає релігія, що витісняє розвиток науки. Одним з мислителів того часу, був релігійний діяч Фома Аквінський (1225-1274). Він вибудовує ідеальну, на його погляд, систему порядку: Народ – власник (хазяїн) – закон людський – закон природний – закон божественний – закон вічний.

Епоха Відродження стала своєрідним синтезом культури, філософських і політичних вчень античності й середньовіччя. Ідеї гуманізму (повага до

людини, визнання його прав, необхідність у гармонійному розвитку) були домінуючими в той час. Пожвавлення інтересу до філософських поглядів античності, зокрема до поглядів Аристотеля, Платона та ін., мало не стільки пізнавальний характер, скільки виражало прагнення, розвиваючи їх, застосувати до нових історичних реалій.

Представники: англійський філософ, юрист Томас Мор (1478-1535) у своїй роботі «Утопія» ідеальне суспільство бачить в обов'язковій роботі для всіх; найвища цінність такого суспільства – людина; у такому суспільстві відсутня нерівність. Причиною всіляких пороків вважає приватну власність й девіантну поведінку людей.

Італійський філософ Томазо Кампанелла (1568-1639) представляв ідеальну державу, суспільство як «Місто сонця». Як і Платон, вважав за необхідне регулювати народжуваність, а також приділяти увагу вихованню дітей.

Англійський філософ Френсис Бекон (1561-1626) джерелом права й справедливості вважав не Бога, а природний закон. Люди повинні поєднуватися за принципом справедливості – не робити іншому того, чого не бажаєш собі.

Інші представники: Ніколо Макіавеллі, Томас Гоббс, Дж. Локк (теорія суспільного договору) та ін.

Епоха Просвітництва ознаменувалася появою величезної кількості теорій про розвиток і функціонування суспільства. Клод Адріан Гельвецій, Дени Дідро, Жан Жак Руссо починають аналізувати структуру суспільства, визначати джерела появи нерівності, роль релігії в соціальних процесах та ін.

Отже, вчені виокремлюють три групи факторів (передумов), які сприяли процесу виникнення сучасної соціології:

1. *Соціально-економічні фактори*, в число яких входять такі, як індустріальна революція, ринок вільної праці, урбанізація, розвиток торгівлі й багато чого іншого.

2. *Соціально-політичні фактори*, серед яких – новий соціальний порядок, панування буржуазних верств, влада капіталу, державна бюрократія, демократизм та інше.

3. *Інтелектуальні фактори*, такі як філософські ідеї Відродження, Просвітництва з їхніми духовними орієнтирами – гуманізмом, з домінантами прогресу, свободи особистості, наукового знання й багато чого іншого.

2. Класичний період в соціології

Початок класичного періоду характеризується безпосередньо появою на початку 19 століття нової науки - соціології. Засновником соціології вважають французького вченого, філософа, соціолога **Огюста Конта** (1798 – 1857). Соціологія розглядалася їм як наука, близька до природознавства. О. Конт не тільки вводить новий термін, але і розробляє систему соціологічного знання, визначає предмет, структуру, способи пізнання і можливості нової науки. Він вважав, що саме соціологія здатна подолати стан анархії і хаосу, в якому знаходяться цивілізовані країни, але це повинна бути позитивна наука, заснована на достовірних дослідницьких даних.

Основна наукова праця О. Конта «Курс позитивної філософії» була опублікована в 1830-1842 р.р. Створюючи свою позитивістську концепцію, О. Конт спочатку позначає суспільну науку як «соціальна фізика», а вже пізніше «соціологія».

О. Конт ділить соціологію на 2 частини: соціальну статистику, що розглядає суспільство як єдине ціле, вивчає умови його функціонування; і соціальну динаміку, що вивчає процеси суспільних змін, закони розвитку соціальних систем.

В розумінні закономірностей розвитку природи й суспільства Конт виокремлює наступні стадії («закон трьох стадій»):

- 1) Теологічна, де домінує релігійно-міфологічна свідомість;
- 2) Метафізична – наукові дослідження мають абстрактний характер через слабкий розвиток науки;
- 3) Позитивна, де на зміну двом першим приходять позитивні знання, наукові дослідження у вивченні законів природи й життя людей.

Огюст Конт вперше обґрунтував необхідність наукового підходу до вивчення суспільства і можливість пізнання законів його розвитку. Він визначив соціологію як особливу науку про суспільство, об'єктивність і

універсальність якої забезпечують емпіричні дослідження. Кажучи про значення соціологічної системи Конта, необхідно відзначити, що його принципи і орієнтири були закладені в основу численних напрямів і шкіл західної соціології XIX століття.

«Позитивна» соціологія знайшла свій подальший розвиток у працях англійського вченого **Герберта Спенсера** (1829 – 1903). Він є одним із засновників органічного (біологічного) напрямку в соціології. Спенсер порівнював суспільство з біологічним організмом, кожний «орган» (соціальний інститут) якого виконує певну функцію і тим самим сприяє функціонуванню всього суспільства. Проте, таке порівняння, за Спенсером, не означає повного ототожнення живого і соціального організмів. Розвиваючи ідеї «органічної» соціології, Спенсер вважав, що в біологічному організмі «частини» (окремі органи) існують заради «цілого», а в соціальному організмі – «ціле» (суспільство) існує для блага своїх «частин» (окремих членів суспільства).

Структура суспільства (соціального організму) в ході свого еволюційного розвитку ускладнюється: зростає чисельність населення, з'являються нові види діяльності, виникають нові соціальні інститути, окрема особистість стає більш самостійною, незалежною від суспільства. Як прибічник теорії соціального дарвінізму, Спенсер вважав, що економічна конкуренція в промисловому типі суспільства виконує роль природного добору, в результаті якого виживають найбільш пристосовані та обдаровані. При цьому соціальні революції він розглядав як хворобу, як явища, що руйнують єдність соціальної системи.

Принципово інших поглядів на соціально-політичний розвиток суспільства притримувався **Карл Маркс** (1818 – 1883). В основу свого вчення він заклав розроблений ним принцип історичного матеріалізму, згідно якого розвиток суспільства детерміновано існуючим способом виробництва та рівнем розвитку економічної системи. Історія, з Марксом, - об'єктивний процес зміни суспільно-економічних формацій (від нижчих до вищих) в результаті класової боротьби та соціальних революцій.

Маркс зробив значний внесок у становлення і розвиток соціологічної науки. Їм було всебічно проаналізовано соціальну структуру сучасного йому капіталістичного суспільства, виявлено роль економічних факторів у розвитку

соціально-політичних відносин, дано визначення таких понять, як «клас», «соціальна верства», «класова боротьба» тощо.

Класичний етап розвитку соціології пов'язаний і з іменем **Еміля Дюркгейма** (1858 – 1917), якого вважають творцем сучасної соціологічної науки. Згідно Дюркгейму, для того, щоб соціологія стала наукою, вона повинна вивчати соціальні факти. Під фактом він розуміє реальність, яка вивчається.

Подібно іншим фундатором соціології, Е. Дюркгейм займався аналізом змін, які відбувалися в суспільстві. Він прагнув розглянути ці зміни з точки зору розвитку розподілу праці як частини процесу індустріалізації. Дюркгейм вважав, що розподіл праці значно підвищує роль релігії як основи соціального зв'язку. В міру посилення розподілу праці люди стають все більш залежними один від одного, оскільки їхні потреби задовольняються в результаті роботи інших людей. Дюркгейм відзначав, що процеси в сучасному світі стали настільки швидкоплинними та інтенсивними, що не всі люди здатні включитися до них. Традиційний порядок і моральні норми, що підтримуються релігією, розвиваються в результаті швидких соціальних змін. В суспільстві з'являються все більше людей, які живуть без цілі і змісту, які відчують свою незатребуваність. З цим процесом Еміль Дюркгейм зв'язує поняття «аномія», яке трактує як відчуття незадоволеності людини своїм життям, усвідомлення безцільності свого існування, що провокується певними соціальними умовами.

Велику увагу Дюркгейм надавав проблемам самогубства. Він розглядає самогубство як дію людини, викликану незадоволеністю життя (нещастям), як соціальний факт, який породжується соціальним середовищем. Самогубство тлумачиться як своєрідна аномія.

За Дюркгеймом, соціологія займає центральне місце серед суспільних наук. Тому її завдання полягає не тільки в тому, щоб вивчати соціальні факти, але і бути теоретико-методологічною основою для дослідження різних областей соціального життя.

Соціологічну систему **Макса Вебера** (1864 – 1920) історики відносять до перших систем так званої гуманістичної соціології. Вебер розробив власну соціологічну теорію «розуміючу соціологію». На думку Вебера, соціологія

повинна бути надкласовою, об'єктивною, корисною для всіх, служити однаково всім.

Наукові інтереси Вебера розповсюджені далеко за межами соціології. Він написав роботи з економіки, права, філософії, новітньої історії та соціології. Значний внесок зробив в соціологію релігії (порівнюючи релігійні системи Індії і Китаю з релігійними системами Заходу, він дійшов висновку про те, що певні аспекти християнської віри суттєво вплинули на розвиток капіталізму). Свої погляди він висловив у відомій праці «Протестантська етика і дух капіталізму». Одним із важливих досліджень Макса Вебера є робота по вивченню бюрократії, що описується як великомасштабна організація, в якій існує розподіл службовців на ранги. Відомий він і як засновник соціології політики. Ним був запропонований власний понятійний апарат. Він ввів до наукового обігу поняття соціальної дії, соціальних відносин, соціальної поведінки, легітимного порядку, вважаючи, що ці поняття складають «корпус» основних соціологічних категорій.

Веберевські ідеї використовуються в сучасних концепціях соціології культури, науки, політики, права, управління, економічної і політичної соціології, теорії соціальної стратифікації, соціальних інститутів, конфліктів і змін.

3. Основні напрямки сучасної Західної соціології

Серед напрямків Західної сучасної соціології можна відзначити наступні: структурний функціоналізм; теорія соціального обміну; символічний інтеракціонізм; психоаналітичні теорії; теорії конфлікту та ін. Всі перераховані вище теорії являють собою своєрідні моделі *розвитку й функціонування суспільства*. Розглянемо кожну з них більш детально.

Структурний функціоналізм. Засновниками структурного функціоналізму є Толкотт Парсонс і Роберт Мертон. Головним завданням соціології є вивчення механізмів і структур, які забезпечують стабільність соціальної системи. Стабільність соціальної системи в суспільстві підтримується завдяки ієрархічно впорядкованій структурі й функціям якими наділені кожний з елементів структури.

Таким чином, соціальна система повинна забезпечити:

- раціональну організацію й розподіл матеріальних і культурних ресурсів, для досягнення своїх цілей;

- позначення основних цілей і підтримку процесу їхнього досягнення;

- забезпечити процес соціалізації індивідів;

- система повинна мати певну організацію, що буде стежити за порядком.

Як бачимо, велика увага приділялася проблемі соціального порядку. Однак Р. Мертон доповнив теорію, звернувши увагу на те, що суспільство як «живий організм» не може функціонувати ідеально. Тому він звернув увагу на «дисфункції» - те, що заважає соціальному порядку.

Теорія соціального обміну. Засновник – Джордж Хоманс. Представники цієї концепції розглядають обмін різними видами діяльності як основу суспільних відносин. Відповідно до цієї теорії люди взаємодіють між собою на основі аналізу власного досвіду. Дж. Хоманс вважає, що взаємодія людей можна зрозуміти на основі принципу заохочення й покарання.

Символічний інтераціоналізм. Засновник Джордж Герберт Мид. Головною особливістю концепції є аналіз соціальних взаємодій на основі символічного змісту. У рамках даної теорії важливим є значення символів, як необхідного способу для соціальних взаємодій. Головним символічним способом взаємодії є мова, жести, міміка.

Психоаналітичні теорії. Найяскравішою фігурою в розвитку психоаналітичних теорій є Зигмунд Фрейд. Теорія міжособистісного спілкування Фрейда заснована на тому, що в процесі взаємодії людей, відображається їхній дитячий досвід. Будучи дорослими, люди використовують у різних життєвих ситуаціях поняття, засвоєні в дитячому віці.

Теорії конфлікту. Основні ідеї конфліктного підходу були сформульовані Карлом Марксом. Класова боротьба, відповідно до Маркса – це істотна чинність, що є основою соціального розвитку.

На Заході засновником даного напрямку вважають Р. Дарендорфа. Представники конфліктного напрямку розглядають конфлікт як рушійну й позитивну силу в розвитку суспільства.

Контрольні питання

1. Як ви розумієте поняття «протосоціологія»?
2. Назвіть представників класичного періоду розвитку соціологічного знання.
3. Які теорії та напрямки західної соціології можна віднести до макросоціологічного підходу, а які до мікросоціологічного підходу.

ТЕМА 3. СОЦІОЛОГІЧНА ТЕОРІЯ СУСПІЛЬСТВА

План

1. Сутність суспільства як соціальної системи, його характеристика. Концепції виникнення суспільства.
2. Сутність соціальної структури суспільства.
3. Соціальна стратифікація і соціальна мобільність.
4. Типологізація суспільств.
5. Характерні особливості сучасного суспільства.

1. Сутність суспільства як соціальної системи, його характеристика.

Концепції виникнення суспільства

Суспільство вважається однією з найважливіших категорій соціологічної науки. *Суспільство* – сукупність усіх засобів взаємодії та форм об'єднання людей, що склалися історично, мають спільну територію, загальні культурні цінності й соціальні норми, характеризуються соціокультурною ідентичністю її членів. Цей термін вживається і на позначення конкретного виду суспільства з його історичними, економічними, культурними особливостями (наприклад, українське суспільство). До характерних рис суспільства належать:

- спільність території проживання людей;
- цілісність і стабільність (одне ціле);
- здатність підтримувати високу інтенсивність внутрішніх зв'язків;
- певний рівень розвитку культури;
- автономність і самодостатність, саморегулювання й саморозвиток.

Поняття «суспільство» треба відрізнити від понять «країна» та «держава».

Отже, країна – поняття, яке є переважно географічною характеристикою частини нашої планети; це відокремлена територія незалежного проживання даного суспільства зі своїми кордонами і суспільним устроєм. Держава – це політична організація даного суспільства (країни) з певним режимом влади і органами управління.

Суспільство в соціології розглядається як особливий вид соціальної системи. **Соціальна система** – цілісне утворення основним елементом якого є люди, їхні зв'язки, взаємодії й відносини, соціальні інститути й організації, соціальні групи й спільності, норми й цінності. Виходячи з цього, можна виокремити основні компоненти соціальної системи:

Людський компонент. Початковою клітинкою суспільства є живі люди. Враховуючи, що специфіка соціальної системи складається на базі спільності людей, то її ядром виступає сама людина, яка діє в системі соціальних зв'язків, виступаючи членом певної групи, верстви.

Соціальний процес – соціальні, політичні і духовні процеси, що мають прогресивну або регресивну спрямованість, які впливають на стан системи і підсистем.

Предмети, залучені в орбіту господарського і суспільного життя; предмети «другої природи» (будівлі, техніка, засоби зв'язку і управління).

Духовний компонент – ідей, теорії, культурні і етнічні цінності, ритуали, традиції.

Соціальний зв'язок – це набір фактів, що обумовлюють спільну діяльність людей в конкретних спільнотах за конкретного часу для досягнення тих або інших цілей.

Соціальна взаємодія – це процес, в якому люди діють і випробовують взаємодію одного на іншого. Взаємодія призводить до становлення нових соціальних відносин.

Соціальні відносини – це відносно стійкі і самостійні зв'язки між індивідами і соціальними групами.

Важливою рисою соціальної системи є інтеграція, що являє собою процес і механізм об'єднання частин. Отже, соціальна система – це впорядкованість

індивідуумів, груп, речей, процесів, що взаємодіють в певному відношенні і утворюють інтегративні якості, не притаманні її компонентам окремо.

Є безліч поглядів, концепцій на причини й процес виникнення суспільства. Найбільш узагальненими є три теорії, які пояснюють виникнення суспільства. До них відносять:

- 1) *Природна* (праця створила людини, перетворивши череду на культурне формування виробничників);
- 2) *Божественна* (Бог створив людини, дав йому матеріальний і духовний мир);
- 3) *Космічна* (людство виникло завдяки інопланетянам).

Однак, ці теорії дуже абстрактно, по філософськи пояснюють виникнення суспільства. А тому, наука соціологія, розробила власні соціологічні теорії, серед яких наступні:

Інструментальна концепція. Відповідно до цієї концепції, головним фактором формування суспільства стала догадливість і кмітливість людини. За допомогою цих якостей людина знайшла спеціальні пристосування для задоволення власних потреб (видобуток їжі, тепла). Використовуючи ці пристосування людина навчилася працювати, що у свою чергу привело до розподілу праці й виникненню економічних відмінностей між людьми.

Сексуальна концепція. Прихильники цієї концепції вважають, що головним фактором формування суспільства викликано характером розмноження людини. Необхідність контролювання народжуваності привела до виникнення родин, плануванню господарського життя, норм, правил поведінки, які регулювали відносини між людьми. У такий спосіб дана концепція пояснює виникнення суспільства не тільки природним, природним шляхом, але і як фактор культурного початку.

Кратична концепція (греч. «кратос» влада). Відповідно до цієї концепції сила і розум розподілені нерівномірно. У такий спосіб деякі люди займають більше вигідні позиції в суспільстві, що викликає нерівність. Норми відносини, що забезпечують, нерівності, вважають основним для соціальної організації. Еліта використовує соціальну владу як спосіб впливу на маси й присвоєння ресурсів, забезпечуючи свій подальший розвиток.

Гендерна концепція. Заснована на аналізі розподілу соціальних ролей між чоловіками й жінками. Так, роль жінки – продовження роду, виховання дітей. Роль чоловіка – забезпечити можливість виконання цього процесу (забезпечити їжею, захистити – добувач).

Семантична концепція. У центрі пояснень формування суспільства є затвердження про природну слабкість людини. Тому для того, щоб вижити, люди, об'єднавшись разом ходили на полювання, створили символи для спілкування тощо. Внаслідок цих процесів виникає система впорядкованих колективних взаємодій, формується суспільство.

2. Сутність соціальної структури суспільства

Суспільство є складною соціальною системою, структурно організованою цілісністю, яку утворюють різні елементи, компоненти, підрозділи. У свою чергу вони теж мають певний рівень організованості й упорядкованості власної структури. Це дає підстави стверджувати, що соціальна структура суспільства є комплексним, багатомірним утворенням.

Соціальна структура суспільства – ієрархічно впорядкована сукупність індивідів, соціальних груп, спільнот, організацій, інститутів, об'єднаних стійкими зв'язками й відносинами.

Поняття «соціальна структура» охоплює системно-організаційний і стратифікаційний аспекти. Відповідно до системно-організаційного, головний зміст соціальної структури становлять *соціальні інститути*, у першу чергу, економіка, наука, освіта, родина. Ці інститути регулюють і контролюють поведінку людей, а також означають стійкі, рольові позиції (статуси) у різних типах соціальних організацій.

Соціальні інститути (від латинського – установа, установка) – це історично сформовані стійкі форми організації спільної діяльності людей, покликані забезпечити надійність, регулярність задоволення потреб особистості, соціальних груп, суспільства в цілому.

Соціальні інститути визначають життєздатність будь-якого суспільства. Термін «соціальний інститут» вживають у самих різних значеннях. Говорять про інститут родини, церкви, освіти та ін. Вживаючи термін «соціальний

інститут» найчастіше мають на увазі всякого роду впорядкування, формалізацію суспільних зв'язків і відносин, які проявляються такими рисами як:

- постійна й міцна взаємодія між учасниками зв'язків і відносин;
- чіткий розподіл функцій, прав й обов'язків, які забезпечують взаємодія кожного з учасників зв'язку;
- контроль за цією взаємодією суб'єктів;
- наявність спеціально підготовлених кадрів, що забезпечують функціонування соціальних інститутів.

Соціальні інститути, забезпечуючи відносну стійкість соціальних відносин, є подвійним соціальним утворенням: за формою – це організаційний механізм (сукупність організацій, спеціалістів, матеріальних та інформаційних засобів), за змістом – це функціональний механізм (сукупність соціальних норм у конкретній сфері соціальних відносин).

Процес виникнення й становлення соціальних інститутів одержав назву – **інституціоналізація**. Відомий дослідник Г. Ленські, визначив ключові соціальні потреби, які породжують процес інституціоналізації:

- потреба в комунікації (мова, утворення, зв'язок, транспорт);
- потреба у виробництві продуктів і послуг (економіка);
- потреба в охороні громадян, захисту їхнього життя й благополуччя (правоохоронні органи, суди);
- потреба в підтримці системи нерівності (розміщення соціальних груп відповідно до позицій, статусам);
- потреба в соціальному контролі й поведженні членів суспільства (релігія, мораль, право).

Коли йдеться про соціальні інститути, мається на увазі загалом і в цілому певна організація соціальної діяльності і соціальних відносин, що включає як стандарти, норми поведінки, так і відповідні організації, установи, які регулюють ці норми. Наприклад, якщо ми говоримо про право як соціальний інститут, то маємо на увазі як систему правових норм, що визначають правову поведінку громадян, так і систему правових установ (суд, міліція), які регулюють правові норми і правові відносини.

Соціальний статус є первинним елементом у соціальній структурі суспільства, що розкриває місце особистості в соціальній структурі суспільства. Він припускає поділ на професію, вік, освіту, матеріальне становище й т.д. Наприклад, структура родини така: дружина, чоловік, діти; освіта – учитель, учень; економіка – підприємець, робітник. Соціальні позиції (статуси) та зв'язки між ними визначають характер соціальних відносин. Цей розподіл позначає стратифікаційний аспект.

На основі близькості соціальних статусів, що встановлюють потенційну можливість участі індивідів у відповідних видах діяльності, формуються складніші структурні елементи суспільства – соціальні групи.

Соціальна група – відносно стійка, історично сформована сукупність людей, об'єднаних на основі загальних соціально значущих ознак. Це поняття є родовим щодо понять «клас», «соціальна верства», «колектив», «нація», «етнічна, територіальна, релігійна та інші спільноти», оскільки фіксує соціальні відмінності між окремими сукупностями людей у процесі розподілу праці та їх результатів. Ці відмінності мають у своїй основі відношення до засобів виробництва, влади, специфіки праці, фаху, освіти, рівня й структури доходів, статі, віку, національної належності, місця проживання, стилю життя тощо.

У соціальній структурі суспільства взаємодіють різні по чисельності соціальні групи. *Мала група* – невелика соціальна група учасники якої об'єднані загальною діяльністю й перебувають у безпосередньому особистісному спілкуванні. Наприклад, родина, шкільний клас, група друзів, релігійна секта й т.д. *Велика група* – велика по чисельності соціальна група людей, об'єднана для спільної діяльності, взаємодії між ними формальні. Наприклад, демографічні групи, національні спільноти, соціальні класи.

Соціальна структура суспільства завжди передбачає групування його елементів. Критерієм їх диференціації чи інтеграції є їх позиція щодо певних суспільних ресурсів (влада, власність), виконуваних у суспільстві функцій (соціальна роль), соціальний статус (ієрархічне місце в суспільстві), єдність культурних норм і цінностей (культурна ідентичність) та ін. Факторів, що визначають структурну організацію суспільства, багато, і їх необхідно брати до

уваги. Залежно від критерію виділяють сімейно-побутову, релігійну, соціально-політичну, освітню та інші підструктури суспільства.

Отже, компоненти соціальної структури суспільства можуть бути різними: індивіди, ролі, статуси, групи, організації, етноси, інститути. Досліджуючи соціальну структуру суспільства соціологи виділяють такі її підструктури:

- соціально-територіальна підструктура охоплює територіальні спільноти (міське, сільське населення, поселенські групи). Формується на підставі нерівномірності розміщення виробництва й розселення людей;
- соціально-класова підструктура включає соціальні класи, верстви, групи, касти, стани. Відображає картину соціальної нерівності;
- соціально-професійна підструктура – сукупність існуючих у суспільстві професійних груп і відносин між ними. Обумовлена професійним розподілом праці та спеціалізацією;
- соціально-етнічна підструктура включає історичні спільноти людей – рід, плем'я, народність, нація, етнос. Виникає як результат об'єднання людей територією, економікою, культурою, звичаями, традиціями, психічними особливостями;
- соціально-демографічна підструктура зумовлена статтю, віком (чоловіки, жінки, діти, молодь, особи працездатного віку, пенсіонери).

3. Соціальна стратифікація та соціальна мобільність

Соціальна стратифікація – поділ суспільства на вертикально розташовані соціальні групи й верстви (страти), (касти), які відрізняються між собою престижем, освітою, владою й т.д.

Англійський соціолог Е. Гідденс розрізняє чотири основні історичні типи стратифікованого суспільства: рабство, касти, стани і класи.

1. Рабство. Воно було граничною формою нерівності, за якої одні люди володіли іншими. Щоправда, і рабство було неоднорідним залежно від періоду чи культури: в одному випадку раб перебував поза законом (класична форма рабства), в іншому – йому відводилася роль слуги чи солдата.

2. *Касты.* У різних регіонах поділ на касты має різні форми. Особливо характерний він для Індії. Як правило, межі між кастами дуже різкі, що практично виключає будь-яку соціальну мобільність. Каста пов'язана з індуїзмом і з ученням про «переселення душі». Сподівання на те, що в «наступному» житті його каста підвищиться, спонукає індивіда суворо дотримуватися певних суспільних норм.

3. *Стани.* Властиві вони європейському феодалізму. До найвищого стану належали аристократи і вельможі. До нижчого - духовництво, наділене значними привілеями. До третього стану - вільні селяни, чиновники недворянського походження, купці й ремісники. Межі між станами не були такими різкими, як за кастової системи, а соціальне переміщення було можливим, хоча й складним.

4. *Класи.* Якщо за попередніх типів стратифікації достатньо було одного параметра, класове структурування передбачає застосування сукупності критеріїв. Класи не детерміновані віросповіданням або законом; належність до класу не є спадковою. Це – відкритий тип стратифікації, ніж інші, а класові межі не настільки суворі. Тому соціальне переміщення за класовою ознакою — звичайне явище, оскільки належність до класу пов'язана з професією, матеріальним рівнем, майновим цензом індивіда, його прилученням-неприлученням до ключових контролюючих позицій у суспільстві тощо. Клас – угруповання людей на основі нерівного становища щодо основних соціальних ресурсів, які визначають їхні життєві шанси, соціальні претензії та соціальні можливості спільно діяти. Класи поділяються на вищий клас, середній клас, нижчий клас.

Вищий клас – велика соціальна група, яка об'єднує людей з принципово спільним соціально-економічним і політичним статусом, елемент соціально-стратифікаційної системи. *Середній клас* – велика соціальна група, яка займає проміжне місце між соціальними «верхами» та «низами». В сучасних суспільствах це, як правило, люди з професійно-кваліфікаційними характеристиками, які дозволяють їм достатньо повно забезпечувати свої основні потреби, а отже, комфортно почуватися у соціальному середовищі, ефективно захищати власні інтереси. *Нижчий клас* – група, розташована в

основі стратифікаційної піраміди. Її представники володіють найнижчим потенціалом, не завжди здатні задовольнити свої основні соціальні потреби, в силу різних обставин недостатньо пристосовані до життя в суспільстві.

Отже, стратифікаційна система поділяється на закритій та відкритий типи. *Закриті стратифікаційні системи* (рабство, кастовий, становий лад) орієнтуються на приписані статуси особистості (походження) і передбачають потужні бар'єри між стратами, які жорстко дистанціюють їх, мінімалізують соціальні переміщення між ними. *Відкриті соціальні системи* – (класові) базуються на набутих статусах особистості – освіта, рівень доходів, допуск до прийняття владних рішень і передбачають можливість достатньо високої соціальної мобільності.

Як історичний феномен, соціальна структура суспільства перебуває в постійному розвитку. Його динаміка залежить у першу чергу від соціальної мобільності елементів соціальної структури.

Соціальна мобільність – міжгрупова або просторова рухливість населення, його здатність (готовність) до соціальних переміщень. Соціальна мобільність може бути індивідуальна і групова, вертикальна і горизонтальна.

Індивідуальна мобільність – це зміна положення індивіда в системі соціальної стратифікації. *Групова мобільність* – це зміна положення соціальної групи в системі соціальної стратифікації.

Зміна соціального положення індивіда або соціальної групи в рамках одного соціального прошарку, що не призводить до підвищення або зниження соціального статусу, називається *горизонтальною мобільністю*. *Вертикальна мобільність* – це зміна положення індивіда або соціальної групи, що супроводжується підвищенням або зниженням його соціального статусу.

4. Типологізація суспільств

Типологізація суспільств – це класифікація суспільства на основні визначення найважливіших і найсуттєвіших ознак, типових рис, які відрізняють одні суспільства від інших.

Залежно від критеріїв соціологи по-різному визначають типи суспільств. Наприклад, беручи за основну ознаку писемність, їх поділяли на писемні та

дописемні. Німецький соціолог Фердинанд Тьонніс (1855— 1936) з огляду на наявність і стан промислового виробництва, класифікував їх на традиційне (допромислове) та промислове.

Американські соціологи Г. Ленські та Дж. Ленські, розрізняючи суспільства за головним способом здобуття засобів до існування, виокремлюють:

1. *Суспільство мисливців і збирачів*. Структура його надто проста, а соціальне життя організоване на основі родинних зв'язків, усім править вождь.

2. *Садівничі суспільства*. Воно теж ще не знає, що таке додатковий продукт, основою його соціальної структури є родинні зв'язки. Але їх система помітно розвинутіша.

3. *Аграрне суспільство*. На цьому етапі вже з'являється додатковий продукт, розвиваються торгівля, ремесла, зароджується держава. Система родинних зв'язків перестає бути основою соціальної структури суспільства.

4. *Промислові суспільства*. Виникають наприкінці XVIII ст. з появою промислового виробництва, використанням у виробничих цілях наукових знань, значного додаткового продукту, розвитку системи державного управління.

Застосування цього критерію іншими соціологами передбачає, крім перших трьох, індустріальне та постіндустріальне суспільства.

Беручи за основу ціннісні критерії, соціолог Д. Рісман виділяє такі типи суспільства:

1. *Традиційне суспільство*. У ньому індивіди керуються традиційними цінностями. Ця особливість властива насамперед аграрному суспільству, в якому професія переходить від батька до сина. Людина, будучи обмеженою у виборі, змушена діяти згідно з традиціями. Саме такі особливості характеризують доіндустріальне суспільство.

2. *Суспільство, кероване зсередини*. У такому суспільстві поведінку індивідів визначають особисті цінності, що активізує індивідуальність, посилює вибір, самостійність рішень, власну точку зору. В ньому відсутні чіткі моральні норми, людина повинна шукати опору в собі. Це *індустріальне суспільство*.

3. *Суспільство, кероване ззовні*. Індивід у такому суспільстві спрямовує та оцінює свою діяльність, орієнтуючись на оцінки колег, друзів, сусідів,

громадську думку. Воно сприяє розвитку тертіальних (лат. *tertius* — третій) промислів — маркетингу, послуг. З'являються нові професії, групи робітників, формуються нові громадські організації. Для досягнення успіху індивід повинен враховувати зовнішні обставини, пристосовуватися до них. Це *постіндустріальне суспільство*.

Розвиненість управління і ступінь соціального розшарування розмежовують суспільства на просте і складне.

1. *Просте суспільство*. У такому суспільстві не існує бідних і багатих, керівників і підлеглих. Основні його характеристики: соціальна, економічна, політична рівність, низький рівень розподілу праці та розвитку техніки, невеликі територіальні розміри, незначна чисельність, пріоритет кровних зв'язків.

2. *Складне суспільство*. Сформувалося з виникненням та нагромадженням додаткового продукту, розвитком позааграрних виробництв, зосередженням людей у містах, розвитком торгівлі, передусім зовнішньої. Класове розшарування в ньому зумовило перехід від звичаєвого права до юридичних законів. З виникненням писемності стали окреслюватися контури елітарної культури. Еволюція такого суспільства, утвердження держави уможливили реалізацію масштабних суспільних проектів (розвиток засобів комунікації тощо).

5. Характерні особливості сучасного суспільства

Для характеристики сучасного суспільства американський соціолог Деніел Белл (1919р.) запропонував термін «постіндустріальне суспільство».

Постіндустріальне суспільство — стадія суспільного розвитку, що приходить на зміну індустріальному суспільству.

Характерними рисами сучасного суспільства є:

- виробництво аграрних, промислових товарів;
- максимальний розвиток маркетингу, спрямованість у майбутнє, динамічна міжособистісна комунікація;
- велика роль наукових досліджень, освіти, престиж освіченості;

- рольовий характер взаємодії людей обумовлюється статусом і соціальними функціями;
- формальна система регулювання відносин (на основі законів, положень, договорів);
- складна система соціального управління;
- секуляризація релігій;
- самостійність різних соціальних інститутів.

У зв'язку з тим, що технічною базою сучасного суспільства є інформація, те його ще називають *інформаційним суспільством* (японський учений І. Масуда), у якому інтелектуальні технології, інформація, обробка знань набирають усе більше значиме місце.

Інформаційне суспільство характеризується, у першу чергу, розвитком виробництва інформаційних, а не матеріальних цінностей. Рушійною силою його еволюції є експлуатація обчислювальної техніки. Головними особливостями сучасного суспільства є розумовий капітал, концентрація теоретичного знання, обробка інформації, освіта, кваліфікація й перекваліфікація. Виникає нова інфраструктура – інформаційні мережі, бази даних, банки, масове виробництво інформації. Принципом управління виступає згода, а ідеологією - гуманізм.

Слід зазначити, що в інформаційному суспільстві, особливу цінність мають не технології за допомогою яких можна одержати й зберігати інформацію, знання, а самі знання, інформація, як особливий вид капіталу.

Однак виникнення новітніх технологій, разом з позитивними рисами, має й негативні наслідки, позначені в соціології під назвою *«дуалістичне суспільство»*. Одні його сфери процвітають, інші перебувають у занепаді. З однієї сторони це прогрес і благополуччя, а з іншого боку - скорочення робочих місць, забруднення навколишнього середовища, внаслідок чого суспільство стає беззахисним перед природними катастрофами й соціальними проблемами. Також нові технології створюють ризик у вигляді ядерної енергії, виробництво хімікатів, генна технологія, викиди виробництва й т.д.

Перехід від одного типу суспільства до іншого одержав назву *модернізація* (фр. – відновлення) – система науково-методичних способів

дослідження особливостей і напрямків соціальних змін, механізм забезпечення здатності соціальних систем до вдосконалення.

Контрольні питання

1. Поясніть, в чому відмінності між поняттями «суспільство», «країна», «держава»?
2. Чому суспільство в соціології розглядається як соціальна система?
3. Визначте сутність поняття «соціальна структура суспільства».
4. Охарактеризуйте основні елементи соціальної структури суспільства.
5. Як ви розумієте поняття «соціальна стратифікація» та «соціальна мобільність».

ТЕМА 4. ОСОБИСТІСТЬ В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКІВ

План

1. Сутність поняття «особистість» в соціології. Соціальна структура особистості.
2. Соціальний статус і соціальні ролі особистості.
3. Сутність процесу соціалізації особистості.

1. Сутність поняття «особистість». Соціальна структура особистості

Особистість як соціальна якість людини є предметом соціальних наук: філософії, соціології, психології та ін. Соціологія досліджує особистість як суб'єкт соціальних відносин, виділяючи в ній соціально-типові характеристики, які розвиваються під впливом соціальних інститутів, а також шляхи та канали зворотного впливу особистості на соціальний світ. Отже, специфіка соціологічного підходу до вивчення особистості полягає в тому, що він аналізує її суто соціальні характеристики.

Для розуміння сутності поняття «особистість» у соціології прийнятий підхід, відповідно до якого особистість розглядають у співвідношенні з такими поняттями як:

-людина – це родове поняття, що вказує на приналежність до людського роду – вищої сходинки розвитку живої природи на нашій планеті. Тобто це поняття вказує на якісну відмінність людей від тварин;

- термін **«індивід»** вживається у значенні «конкретна людина», одиничний представник людського роду, коли необхідно підкреслити, що йдеться не про все людство загалом і не про будь-яку людину в ньому;

- термін **«особистість»** служить для характеристики соціального в людині. Якщо «людина» - це перш за все продукт природи, то «особистість» - продукт суспільства. Соціологію цікавить людина як соціальна істота, як продукт суспільних процесів і відносин.

Отже, **особистість** можна визначити як стійкий комплекс якостей, властивостей, що формуються під впливом відповідної культури суспільства й конкретних соціальних груп, до яких вона належить, у життєдіяльність яких включена.

Розкриваючи сутність поняття «особистість» доцільно розглянути її структуру. У соціології під **структурою особистості** розуміють її внутрішню соціальну, духовну складову.

Таким чином, елементами структури особистості є:

Потреби особистості – в узагальненому виді це необхідність у чомусь, що забезпечує його існування й збереження.

Одна з найцікавіших і повних класифікацій потреб була представлена американським соціологом, психологом А. Маслоу. Він виділив 5 видів потреб і розташував їх у висхідному порядку від нижчих до вищих – духовних:

- 1) Фізіологічні;
- 2) Потреби безпеки і якості життя (стабільність умов існування, упевненість у завтрашньому дні, у гарантованій зайнятості й т.д.);
- 3) Соціальні потреби (приналежність до колективу, спілкування, турбота про інших людей);
- 4) Потреба престижу (повага з боку інших, службовий ріст, статус, висока оцінка);
- 5) Потреба в самореалізації, у творчому самовираженні.

Інтереси – це усвідомлення потреби особистості (має об'єктивно-суб'єктивну природу). Таким чином, потреби й інтереси лежать в основі її ціннісного відношення до навколишнього світу.

Ціннісні орієнтації – це системно зв'язані ціннісні уявлення про світ, які регулюють вчинки й дії людини.

Нарешті, ще один елемент внутрішньої структури особистості – **мотиви**. Вони характеризують відношення особистості до інтересів, орієнтацій дають їм оцінку.

Отже, потреби, інтереси, ціннісні орієнтації, мотиви – невичерпний перелік елементів, що визначають спрямованість особистості. У систему внутрішньої структури входять і такі елементи як **переконання, смаки, ідеали, звички** й т.д.

2. Соціальний статус та соціальні ролі особистості

З'ясування місця і ролі особистості в соціальній системі можливе через розкриття поняття «соціальний статус». **Соціальний статус** особистості – це її позиція в соціальній системі, пов'язана з належністю до певної соціальної групи чи спільноти, сукупність її соціальних ролей та якість і ступінь їх виконання. Він охоплює узагальнюючу характеристику становища індивіда в суспільстві: професію, кваліфікацію, освіту, характер виконуваної праці, посаду, матеріальне становище, наявність влади, партійну і профспілкову належність, ділові відносини, належність до демографічних або етнічних груп (національність, релігійність, вік, сімейне становище, родинні зв'язки). Усе це називається «статусним набором».

Соціальні статуси поділяються на *приписані*, або одержані незалежно від суб'єкта, найчастіше від народження (раса, стать, вік, національність) і *досягнуті*, або надбані власними зусиллями індивіда (сімейне становище, професійно-кваліфікаційний рівень тощо).

Соціальна роль — типова поведінка людини, пов'язана з її соціальним статусом, яка не викликає негативної реакції соціального середовища. Людина в суспільному житті, як правило, виконує кілька соціальних ролей, які утворюють, за термінологією Р. Мертон, «рольовий

набір». Соціальні ролі можуть закріплюватися формально (через посередництво закону чи іншого правового акту) або мати неформальний характер (моральні норми поведінки в певному суспільстві).

3. Сутність процесу соціалізації

Відомий американський учений Нейл Смілзер визначає соціалізацію як «процес формування умінь і соціальних установок індивідів, відповідних їх соціальним ролям». Польський соціолог академік Ян Щепанський визначив соціалізацію як «впливи середовища в цілому, які залучають індивіда до участі в суспільному житті, учать його розумінню культури, поведінці в колективах, затвердженню себе і виконанню різних соціальних ролей». «Соціалізація, - пише І. З. Кон, - близька до слова «виховання». Але виховання має на увазі перш за все направлені дії, за допомогою яких індивіду свідомо прагнуть прищепити бажані риси і властивості, тоді як соціалізація (разом з вихованням) включає ненавмисні, спонтанні дії, завдяки яким індивід залучається до культури і стає повноправним членом суспільства».

Отже, **соціалізація** – це складний і тривалий процес включення індивіда до системи соціальних зв'язків та відносин, його активної взаємодії з оточенням, у результаті якої індивід засвоює зразки поведінки, соціальні норми і цінності, необхідні для його успішної життєдіяльності у даному суспільстві. Це процес перетворення людини з біологічної істоти і істоту суспільну, спроможну до життя та діяльності в людських спільнотах.

Ми переймаємо звичаї, норми, засвоюємо закони, що існують у суспільстві. Для того щоб стати членом суспільства ми повинні навчитися тому, яку поведінку та які вчинки очікують від нас інші люди та як нам треба себе поводити в тих або інших ситуаціях.

Процес соціалізації майже ніколи не припиняється повністю, доки люди продовжують вступати у взаємовідносини; соціалізація йде протягом всього життя. прийнято вважати соціалізацію успішною тоді, коли поведінка, переконання, соціальна настанова або норма, яку наша культура або окремий індивід намагається засвоїти, реально стає частиною загальної системи

настанов, переконань та вірувань, що складають певну культуру. Коли це не відбувається (за будь-яких обставин), ми кажемо про неуспішну соціалізацію.

Процес соціалізації має певні послідовні фази:

- *соціальна адаптація* – це процес пристосування індивіда до умов життєдіяльності, до рольових функцій та норм поведінки, до форм соціальної взаємодії, які склалися у спільноті, до складу якої індивід інтегрується;
- *інтеріоризація* – процес включення соціальних норм і цінностей у внутрішній світ людини;
- *екстеріоризація* – об'єктивація внутрішнього світу людини у її поведінці, діяльності.

Прийнято виділяти *первинну* соціалізацію, що охоплює період дитинства, і *вторинну* соціалізацію, що займає більш тривалий часовий проміжок і включає також зрілий і похилий вік.

У вітчизняній науці при визначенні стадій (етапів) соціалізації виходять з того, що найбільш ефективно вона реалізується в трудовій діяльності. Тому і етапи соціалізації виокремлюються залежно від включення в трудову діяльність:

-*дотрудовий етап*– весь період до початку трудової діяльності. Цей період розпадається на два: ранньої соціалізації (до школи) і юнацька соціалізація, що включає навчання в школі, технікумах і вузах;

- *трудова стадія* охоплює період зрілості людини;

-*післятрудова етап*, розпочинається в літньому віці у зв'язку з припиненням трудової діяльності.

Люди і установи, які відповідають за навчання культурним нормам і засвоєння соціальних ролей називаються ***агентами соціалізації***. У нашому суспільстві існує безліч агентів соціалізації, але деякі мають особливе значення.

Отже, у культурах всього світу *сім'я*, можливо, єдиний найважливіший агент соціалізації. Первинна соціалізація майже повністю відбувається в сім'ї, саме сім'я передає основні суспільні норми, настанови та цінності. Як правило, людина обирає стиль життя або образ поведінки, які властиві його батькам, сім'ї.

Система освіти також надає нам безліч різноманітних переконань, настанов та взірців поведінки – саме таких, які інші агенти соціалізації нам надати не в змозі; система освіти нам надає знання на уроках у школі, вузах; навчає нас таким важливим речам, як пунктуальність, терпіння, повага до інших, патріотизм та працьовитість.

Однолітки та друзі («відносини» рівності). Включення в «групи рівних», тобто друзів одного віку, також впливає на соціалізацію особи. Відносини між однолітками більш демократичні, ніж відносини між дітьми і батьками. В «групі рівних» діти вступають в широку мережу контактів між собою, які можуть зберегтися впродовж всього життя, створюючи неформальні групи людей одного і того ж віку.

Засоби масової інформації. Це дуже сильний чинник дії на поведінку і погляди людей. Газети, журнали, телебачення, радіомовлення і т. ін. впливають на соціалізацію індивіда.

Загалом, основними факторами, які впливають на процес соціалізації можна виокремити наступні:

- сукупність ролей і соціальних статусів, що їх суспільство пропонує людині;
- соціальні спільноти, в межах яких індивід може реалізувати певні соціальні ролі і набути конкретний статус;
- система соціальних цінностей і норм, які домінують у суспільстві і унаслідуються молодшими поколіннями від старших;
- соціальні інститути, які забезпечують виробництво і відтворення культурних взірців, норм і цінностей та сприяють їх переданню і засвоєнню;
- загальна ситуація в країні, яка може коливатися від жорстко запрограмованого процесу формування нормативного чи ідеального типу особистості до переважання стихійності суспільних впливів на індивіда.

Контрольні питання

1. В чому сутність соціологічного підходу до вивчення особистості.
2. Назвіть елементи структури особистості.
3. Розкрийте сутність поняття «соціалізація».

ТЕМА 5. ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА ТА СОЦІАЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ

План

1. Сутність поняття «девіація».
2. Причини девіантної поведінки. Соціологічні теорії девіації.
3. Специфіка девіантної поведінки молоді.

1. Сутність поняття «девіація»

Трансформаційні процеси, що відбуваються в сучасному українському суспільстві, супроводжуються глибокою кризою всіх сфер його життєдіяльності. При цьому стрімкими темпами відбувається заповнення соціального простору девіантними цінностями, порушення (або ігнорування) значною частиною індивідів існуючих норм права та моралі. За умов кризового стану суспільства, особистість виявилася в складній ситуації вибору цінностей, пріоритетів, способів адаптації. І найбільш гостро ця проблема стоїть саме перед молоддю.

Під девіантною (лат. *deviatio* – відхилення) поведінкою розуміються: 1) вчинок, дії людини, що не відповідають офіційно встановленим чи фактично сформованим у даному суспільстві нормам (стандартам, шаблонам); 2) соціальне явище, виражене в масових формах людської діяльності, що не відповідає офіційно встановленим чи фактично сформованим у даному суспільстві нормам (стандартам, шаблонам).

У першому значенні девіантна поведінка переважно є предметом психології, педагогіки, психіатрії. В другому – предметом соціології і соціальної психології. Зрозуміло, таке дисциплінарне розмежування відносне.

Вихідним для розуміння відхилень служить поняття «норма». У теорії організації склалося єдине – для природних і суспільних наук – розуміння норми як межі, міри припустимого (з метою збереження і зміни системи). Для фізичних і біологічних систем – це припустимі межі структурних і функціональних змін, за яких забезпечується схоронність об'єкта і не виникає перешкод для його розвитку. Це – природна (адаптивна) норма, що відбиває об'єктивні закономірності збереження і зміни системи.

Соціальна норма визначає історично сформовану в конкретному суспільстві межу, міру, інтервал припустимого (дозволеної чи обов'язкової) поведінки, діяльності людей, соціальних груп, соціальних організацій. На відміну від природних норм, фізичних і біологічних процесів, соціальні норми складаються як результат адекватного чи перекрученого відображення у свідомості й вчинках людей об'єктивних закономірностей функціонування суспільства. Тому вони або відповідають законам суспільного розвитку, будучи «природними», або недостатньо адекватні їм, а тому і вступають у протиріччя.

Соціальні відхилення можуть мати для суспільства різні значення. Позитивні служать засобом прогресивного розвитку системи, підвищення рівня її організованості, подолання застарілих, консервативних чи реакційних стандартів поведінки. Це – соціальна творчість: наукова, технічна, художня, суспільно-політична. Негативні – дизфункціональні, дезорганізують систему, підривають її основи. Це соціальна патологія: злочинність, алкоголізм, наркоманія, проституція, суїцид тощо.

2. Причини девіантної поведінки. Соціологічні теорії девіації.

У соціології виокремлюються кілька напрямків, що пояснюють причини виникнення такої поведінки. Наприкінці XIX початку XX ст. були поширені *біологічні і психологічні трактування* причин девіації.

Прихильники біологічної теорії девіації розглядають відхилення поведінки від прийнятої в суспільстві соціальної норми у зв'язку з біологічним складом індивіда. У XIX ст. італійський лікар Ч. Ломброзо виявив зв'язок між кримінальною поведінкою людини й домінувальною фізіологічною будовою його організму. Так, визначаючи кримінальний тип поведінки злочинця, він виділяв такі характерні риси: виступальна нижня щелепа, ріденька борідка, знижена чуттєвість до болю.

Відомий американський психолог і лікар У. Х. Шелдон пізніше визначив фізіологічний тип людини, схильної до девіації. Він вважав, що конституція тіла визначає певні риси людини. Ендоморфу (людині помірної повноти з м'яким і дещо округлим тілом) властиві товариськість, уміння ладнати з людьми. Мезоморф (чиє тіло відрізняється силою і стрункістю) проявляє

схильність до занепокоєння, він активний і не занадто чутливий. І нарешті, ектоморф що відрізняється тонкістю і крихкістю тіла, схильний до самоаналізу, наділений підвищеною чутливістю і нервозністю. Спираючись на свої дослідження, Шелдон зробив висновок, що найбільш схильні до девіації мезоморфи хоча вони, звичайно, не завжди стають злочинцями.

У психологічних концепціях акцент робиться на особистісному чиннику людини. Ретельні дослідження показали, що сутність девіації не можна пояснити лише на основі якоїсь однієї психологічної риси або комплексу. У 1950 р. Шуеслер і Креслі намагалися довести, що злочинцям властиві особисті психологічні риси (нестійкість психіки, порушення психологічної рівноваги і т. п.), які непритаманні законослухняним громадянам, проте їх намагання потерпіли невдачу. Із цього було зроблено висновок, що, ймовірно, девіація виникає в результаті поєднання психологічних і соціальних чинників.

Соціологічні концепції намагаються врахувати в девіації соціальні і культурні чинники, які впливають і визначають поведінку людини в суспільстві. Уперше соціологічне пояснення сутності девіації було запропоновано Е. Дюркгеймом, який розробив теорію аномії (від грец. аномос – беззаконний, безнормований, некерований). Під аномією він розумів такий стан суспільства, за якого відсутня чітка регуляція поведінки людей унаслідок відсутності в суспільстві всіляких норм і цінностей. У таких умовах спостерігається байдужість, відчуженість, недовіра людей один до одного, втрачається стабільність, виражається повна байдужість до діяльності держави. Не маючи цілей і сенсу життя, люди піддаються стресу і тривозі, що призводить до різноманітних форм відхилення поведінки.

Головна думка Е. Дюркгейма зводилася до того, що в основі стабільного функціонування суспільства є феномен соціальної солідарності, а будь-які відхилення від нього є соціальною дезорганізацією, що є причиною девіантної поведінки. Зібравши широкий фактичний матеріал, він довів, що число самогубств у різних соціальних групах неоднакове: у католиків їх менше ніж у протестантів. Пояснення цьому явищу було дане таке: чим вищий рівень згуртованості, солідарності соціальної групи, тим нижче рівень самогубств.

Е. Дюркгейм вважає, що відхилення від норм несе не тільки негативні,

але і позитивні риси. Девіація підтверджує роль норм, цінностей, дає більш повне уявлення про різноманіття норм. Реакція суспільства, соціальних груп на девіантну поведінку уточнює межі соціальних норм, укріплює і забезпечує соціальну єдність, веде до вдосконалення соціальних норм.

Теорія аномії одержує подальший розвиток у Р. Мертона. На його думку, виникнення девіації відбувається в результаті розриву між культурними цілями суспільства і соціально схваленими засобами досягнення таких цілей, як наприклад, не всі люди через певні соціально-економічні причини можуть здобути вищу освіту або престижну роботу, а рівень розвитку суспільства вимагає висококваліфікованих спеціалістів. Та частина населення, яка не може отримати необхідний рівень освіти, починає задовольняти свої освітні потреби, але вже, наприклад, у кримінальному середовищі.

Основні види девіантної поведінки (за Р. Мертоном):

- *конформізм* – повне прийняття цілей суспільства і способів їх досягнення;
- *інноваційна* – людина визнає цілі суспільства, але намагається реалізувати їх новими, нетрадиційними засобами (рекет, крадіжки, зловживання тощо);
- *ритуалізм* – людина не визнає суспільні цілі та цінності, однак дотримується прийнятих «правил гри», діє відповідно до суспільних уявлень про припустимі засоби досягнення цілей;
- *ескейпізм (ретризм)* – відхід, втеча людини від соціальної дійсності, людина не визнає ні цілі, ні засоби їх досягнення (наркоманія, бродяжництво та ін.);
- *бунт, заколот* – відкидаючи суспільні цінності, цілі та засоби їх реалізації, людина активно їм протидіє, прагне замінити їх новими (тероризм, радикалізм та ін.).

Відомий соціальний антрополог Р. Лінтон ввів поняття модальної і нормативної особи. В результаті схожих процесів соціалізації люди зовсім не поведуться як «інкубаторні», хоча можуть потрапляти в схожі обставини і виглядати на перший погляд схожими.

Нормативна особа – та, риси якої краще всього виражають дану

культуру, це як би ідеал особи даної культури.

Модальна особа – статистично більш поширений тип варіацій, що відхиляються від ідеалу. І чим більш нестабільним стає суспільство тим відносно більше стає людей, соціальний тип яких не співпадає з нормативною особою.

Згідно **культурологічним поясненням**, девіація виникає в результаті конфліктів між нормами культури. В суспільстві існують окремі групи, норми яких відрізняються від норм решти суспільства. Це обумовлено тим, що інтереси групи не відповідають нормам більшості. Наприклад, в таких субкультурах, як вуличні банди або групи ув'язнених, поліція швидше асоціюється з каральною або продажною організацією, ніж із службою захисту.

У. Міллер стверджував, що існує яскраво виражена субкультура низького прошарку суспільства, одним з проявів якої є групова злочинність. Ця субкультура надає величезне значення таким якостям, як готовність до ризику, витривалість, прагнення до гострих відчуттів. Оскільки члени банди користуються цими цінностями в своєму житті, інші люди, починають відноситися до них як до девіантів.

Згідно культурологічним поясненням, девіація має місце, коли індивід ідентифікує себе з субкультурою, норми якої суперечать нормам домінуючої культури. Але тут виникає питання: чому лише деякі люди засвоюють цінності «девіантної» субкультури, тоді як інші відкидають її? Дослідники стверджують, що люди засвоюють девіантну поведінку в ході спілкування із злочинцями. Якщо більшість друзів і родичів тієї або іншої людини займаються злочинною діяльністю, існує вірогідність, що вона теж стане злочинцем.

Кримінальна девіація є результатом переважного спілкування з носіями злочинних норм. Більш того, соціологи ретельно описали чинники, поєднання яких сприяють кримінальній поведінці. Вони підкреслюють, що важливу роль в цьому грають не контакти з безособовими організаціями або інститутами, а повсякденне спілкування.

Теоретики стигматизації (таврування) (представником цієї теорії був Ч. Беккер), вважали, що девіація – це «клеймо», яке групи, що володіють владою, ставлять на поведінку менш захищених груп або окремої людини.

Більшість людей порушує деякі прийняті в суспільстві норми і правила поведінки. Підліток може інколи курити сигарети з марихуаною, адміністратор робить приписки до рахунку. Оточуючі спочатку дивляться на ці вчинки крізь пальці, а людина, що порушує правила, швидше за все не вважає себе девіантом. Цей тип поведінки називається соціологами *первинною девіацією*. Але що відбудеться, якщо друг, член сім'ї, колега дізнаються про такі вчинки і розкажуть іншим? Часто це призводить до того, що називається *вторинною девіацією*: на людину ставлять клеймо девіанта; оточуючі починають поводитися з ним як з девіантом, поступово він і сам звикає вважати себе таким і поводитися відповідно до цієї ролі.

Конфліктологічний підхід до девіації представлений групою соціологів, які називають себе «радикальними кримінологами». Радикальна кримінологія відстоювала позицію, що девіація – це результат протидії нормам капіталістичного суспільства.

Отже, проблема девіантної поведінки не нова, вона має історичне коріння: завжди були люди, поведінка яких не відповідала соціальній нормі.

3. Специфіка девіантної поведінки молоді

Девіантна поведінка підлітків і молоді має загальні для усіх проявів причини. Передусім це протиріччя між потребами (цінностями, спрямуваннями) і можливостями їх задоволення. Можливості людини визначаються в основному його соціальним статусом, місцем яке вона займає в соціальній структурі суспільства. Інакше кажучи, джерелом девіантної поведінки служить соціальна нерівність, нерівність можливостей, доступних людям, що належать до різних соціальних груп.

Проте, окрім загальних, в молодіжному середовищі можна назвати і деякі специфічні чинники, що визначають велику вірогідність реалізації тих або інших форм відхилень. Так незадоволена потреба в самоствердженні відносно частіше призводить до насильницьких злочинів. Є чинники, що посилюють тягу молоді до алкоголю і пояснюють вибір саме цієї форми девіантної поведінки. Якщо алкоголь взагалі полегшує спілкування між людьми, то для підлітків і молоді, ця його властивість стає особливо значимою: через

недостатність соціального досвіду, боязкість, недосвідченості в спілкуванні деякі намагаються за допомогою алкоголю придбати велику упевненість в собі, здолати зніяковіння і так далі. За допомогою зловживання алкоголем підлітки демонструють свою «дорослість», приналежність до світу дорослих (так зване «статусне» вживання алкоголю).

Якщо для однієї частини підлітків і молоді засобом активного самоствердження служать іноді злочини, то для інших виявляється прийнятнішим «відхід» в алкоголь, наркотики або ж добровільний відхід з життя. Споживання алкоголю і наркотиків, суїцидальна поведінка – це форми ретризма, відходу – як результату неприйняття соціальної дійсності і невміння (небажання) пристосуватися до неї схвалюваними суспільством способами.

Підлітки і молодь частіше інтегровані в субкультурні групи, ніж дорослі. Це пояснюється і природним прагненням об'єднатися в умовах «занедбаності» і недружелюбності світу дорослих і пошуками таких значимих для молоді дружніх і сексуальних контактів і так далі.

До формування ретристських субкультур (алкоголіків, наркоманів) призводить: 1) особиста невлаштованість і незадоволення (як результат соціально-економічного розвитку, соціальних умов буття); 2) нездатність або неприйняття активних форм самоствердження, подолання конфліктних ситуацій; 3) потреба в спілкуванні, в референтній групі; 4) інтеграція неформальних груп як наслідок тиску соціального контролю.

Типологія об'єднань з девіантною поведінкою і антигромадською свідомістю може бути представлена наступним чином:

1. *Випадкова група* – наприклад, молодь, яка затіває бійки на дискотеках, стадіонах і в інших місцях, проте що має свої неписані групові норми і цінності. Причому вхід до випадкової групи сприймається як сигнал про звільнення від соціального контролю, як можливість «відпустити гальма».

2. *Ретристська група* (під ретризмом в соціології і психології розуміється прагнення до відходу від дійсності, від життєвих труднощів. Крайній варіант відходу від дійсності – це суїцид). Звичайне заняття ретристських груп – безцільне проведення часу сумнівні розваги, токсикоманія і наркоманія.

3. *Агресивна група* – заснована на найбільш примітивних уявленнях про

ієрархію цінностей і мінімум культури. Вона дійшла з глибокої старовини до наших днів практично в незміненому вигляді. Характерними особливостями агресивної групи є жорстка ієрархічна структура, сильний груповий тиск на її учасників, серйозні санкції за порушення групових норм, психологічною основою яких є різке протиставлення: «ми – вони» [2, с. 287].

Для криміногенних груп особливо характерними рисами є навіюваність і конформізм. Виходять такі члени груп, як правило, з конфліктних сімей, а звідси - примітивний образ мислення. Саме підліткове середовище дуже агресивне. Стосунки нерідко будуються на приниженні слабких, а то і відвертій жорстокості. Непотрібні сім'ї і школі діти стають ізгоями суспільства, тероризують оточення, грабують і насилують.

Соціологи, кримінологи і психологи виокремлюють наступні угруповання:

1. *«Аутсайдер»* – людина, яка потрапила в життєву безвихідь, невдаха, що не знайшла визнання у формальній групі або організації, не має можливості для самореалізації.

2. *«Маргінал»* – самотня особа, яка втратила індивідуальні соціальні зв'язки, постійно випробовує соціальний і психологічний дискомфорт і нерідко намагається самоствердитися шляхом аморальної поведінки.

3. *«Конформіст»* – людина, яка легко піддається впливу авторитетів, добре адаптується в новому соціальному мікросередовищі, швидко і без особливих зусиль засвоює групові цінності і норми.

4. *«Пристосованець»* – людина, яка приймає групові цінності і норми лише зовні, щоб добитися визнання і підвищення свого статусу в групі, а за рахунок цього і престижу в суспільстві.

5. *«Фанат»* – людина, віддана цінностям і символам групи, неухильно дотримується прийнятих тут норм і заперечує усе, що йде врозріз з її цінностями.

6. *«Борець»* – людина, для якої процес боротьби за ідею означає більше, ніж сама ідея, завжди готовий до активних дій із захисту групових інтересів її автономії і цінностей.

7. *«Вождь»* – людина, яка бачить своє визнання в тому, щоб керувати

людьми, претендує на роль лідера в групі, проявляє ініціативу організатора і нерідко дійсно має непогані для цього здібності.

8. *«Попутник»* – людина, яка випадково прилучилася до групи, не до кінця визначила свої ціннісні орієнтації, керується більше солідарністю, ніж груповими цінностями і нормами.

9. *«Імітатор»* – людина для якої головне значення мають зовнішні атрибути і символи об'єднання, що становлять для нього предмет гордості, при цьому він не занадто утрудняє себе аналізом групових цінностей і цілей.

10. *«Нудьгуючий»* – людина, для якої одним з мотивів вступу в групу є надія змістовніше організувати своє дозвілля і знайти середовище для спілкування [2, с. 289].

У підліткових компаніях дуже часто висміюються такі якості, як чуйність, уважність, доброта, оскільки заперечуються загальнолюдські якості. Дослідження учених, показують, що головною причиною агресивної поведінки з боку підлітків, є відсутність теплих емоційних контактів з батьками в сім'ї. Причому агресія і ворожість спрямовані не лише на самих батьків але і проти соціального оточення, школи, товаришів.

Отже, питання девіантної поведінки в молодіжному середовищі актуальне та потребує ретельного вивчення. Сьогодні, особливо гостро це питання повстає в таких формах як злочинність, наркоманія, алкоголізм, проституція тощо.

Контрольні питання

1. Проаналізуйте поняття «девіація» та «норма».
2. Назвіть основні причини девіантної поведінки особистості.
3. Проаналізуйте сутність соціологічних теорій девіації.
3. В чому особливості девіантної поведінки молоді?

ТЕМА 6. ЕКОНОМІЧНА СОЦІОЛОГІЯ ЯК НАУКА

План

1. Сутність економічної соціології, об'єкт, предмет та завдання.
2. Історичні витоки економічної соціології в працях науковців.

3. Основні поняття і категорії економічної соціології.

1. Сутність економічної соціології, об'єкт, предмет та завдання.

Потреба в появі економічної соціології викликана перш за все наявністю проблем, що не можна розв'язати лише з позицій однієї економічної чи соціологічної науки. Економічна соціологія виникла, зокрема, як результат:

- довготривалого тяжіння економістів до соціологічної проблематики, а соціологів - до економічної;
- розуміння науковцями – суспільствознавцями діалектичного зв'язку соціології й економіки, які не виключають, а доповнюють одна одну;
- зміни парадигми про економізацію суспільного життя на парадигму про соціологізацію економічного життя;
- прагнення економістів інтегрувати ідею «економічної» людини (споживача, працівника) з ідеями «психологічної» людини (діючою під впливом диспозиції, стимулів, мотивів) і «соціологічної» людини (виконує соціальні ролі у соціальній структурі суспільства);
- напрацювання спільних для соціологічної та економічної науки категорій, що віддзеркалюють взаємодію між економічною і соціальною сферами суспільного життя.

Економічна соціологія – міжгалузевий науковий напрям, галузь соціологічного знання, що вивчає економіку як соціальний інститут, закономірності її розвитку та функціонування.

Економіку вона розглядає як один із базових елементів суспільства, тісно пов'язаний з його соціальною структурою і соціальними процесами. Відповідно економічна соціологія покликана досліджувати економічне життя, розвиток економіки як соціальний процес, спонукуваний активністю соціальних суб'єктів, інтересами, взаємодією соціальних спільнот. Особливий інтерес виявляє вона до взаємодії економічної та соціальної сфер, до взаємовпливу та взаємозбагачення економічних і соціальних процесів. Вона зосереджується не на відокремлених явищах, тенденціях в економічному та соціальному бутті і навіть не на їх взаємозв'язку, а на механізмах, що породжують і регулюють ці

взаємозв'язки. Не менше цікавить її вплив соціальних механізмів на перебіг та особливості економічних процесів.

Предмет економічної соціології – соціальні механізми регулювання економічних відносин, особливості поведінки соціальних суб'єктів. Він охоплює сукупність структур, процесів, пов'язаних із функціонуванням соціальних структур і соціальних відносин щодо власності, особливості взаємодії економіки як соціального інституту із суспільством, соціальні функції економіки, форми регулювання економічних процесів, типи мислення та соціальної поведінки у різних соціально-економічних системах.

Об'єкт економічної соціології – економіка як соціальне явище, її виникнення, розвиток та місце в житті суспільства. У сфері економіки соціологія вивчає соціальне: суб'єктів, носіїв економічних відносин, їх взаємодію, рольову поведінку, організаційно-нормативні форми, соціальні механізми, що визначають функціонування та розвиток економіки. Якщо економіка розглядає людину як елемент трудових ресурсів, як умову виробництва, то соціологія розглядає людину як суб'єкт економічних і соціальних процесів. Її погляд спрямований на те, як різні види економічної діяльності структуровані на різні соціальні ролі та соціальні організації (спільноти), чим вони обґрунтовані, як здійснюється їх регулювання та як ці соціальні змінні взаємодіють між собою. Відповідно до цього економічна соціологія вивчає соціальні закономірності економічного розвитку суспільства, соціальну ефективність економічних рішень та економічну ефективність соціальних рішень, особливості та можливості економічної діяльності, економічну поведінку різних соціальних класів і груп, вплив соціальних відносин і різних форм організації трудової діяльності, соціальних норм і цінностей на ефективність суспільної праці. Іншими словами, економічна соціологія зосереджується на аналізі взаємозв'язків економічної сфери.

Економічна сфера є цілісною підсистемою суспільства, що охоплює всі види виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ і послуг, необхідних для життєдіяльності людей. До неї належать державні, кооперативні, приватні, акціонерні та інші форми підприємств і власності, різні типи економічної діяльності (виробнича, фінансова, торгова тощо), а також

різні типи економічних відносин між індивідами, спільнотами (колективами, об'єднаннями, регіонами, державами тощо). За словами видатного американського економіста П. Самуельсона, економічна система суспільства (він називає її економічною організацією) покликана вирішувати такі взаємозалежні проблеми:

- які товари, послуги і в якій кількості виробляти;
- як, хто, завдяки яким ресурсам і на основі яких технологій має їх виробляти;
- кому адресовані ці товари і послуги, як вони будуть розподілені в суспільстві між різними групами людей.

Соціальна сфера – це відносини і взаємодія індивідів, соціальних груп, спільнот, що мають різне соціально-економічне становище в суспільстві. Вона характеризується різним відношенням до власності (підприємці та наймані працівники), до організації праці (керівники та підлеглі), до джерел доходів (прибуток, заробітна плата, гонорар, пенсія), різним рівнем доходів (багаті, бідні, злиденні).

На межі економічної та соціальної сфер внаслідок їх взаємодії виникають соціально-економічні процеси. Ядром і суб'єктом цих процесів є людина – особистість як елемент соціальних спільнот (професійних, демографічних, територіальних, етнічних та ін.), включена у систему економічних і соціальних відносин (діяльність щодо виробництва, розподілу, обміну матеріальних цінностей), а також міжгрупові соціальні взаємодії. Усе це свідчить, що у сфері економіки взаємодіють не одномірні економічні індивіди, а соціально і психологічно багатогранні особистості, які поєднують у собі етнічні, політичні, культурні та інші аспекти, що виявляються у раціональній та ірраціональній поведінці. Процеси, які є ядром економічної системи, функціонують не тільки в економічній сфері, а й у багатьох інших підсистемах суспільства – політичній, соціокультурній, соціальній, сімейно-побутовій. У цьому можна переконатися, аналізуючи вплив на економічну систему політичних, соціальних, культурних та інших факторів.

Основними завданнями економічної соціології є:

- відтворення цілісної картини функціонування економіки в системі соціального процесу;
- розробка економіко-соціологічної моделі певного стану розвитку суспільства.
- обґрунтування соціально-економічної стратегії і тактики з урахуванням інтересів різних соціальних груп;
- соціолого-економічне вивчення соціальної структури населення як суб'єкта економічної діяльності;
- системне дослідження соціальних регуляторів економіки, конкретних механізмів впливу на неї з боку соціальних відносин;
- розробка категоріального апарату економічної соціології, спільних понять двох наук;
- вивчення економічної і споживчої діяльності, економічної і споживацької поведінки індивідів, соціальних груп і спільностей, почуття їх добробуту;
- інтеграція економічної соціології і соціології праці, соціології промисловості, соціології організацій, соціології управління і перетворення останніх в складові економічної соціології;
- вивчення причин зародження і розвитку економічних криз, вивчення шляхів виходу із них, можливість попередження, тенденції економічного занепаду і розквіту суспільства.

2. Історичні витоки економічної соціології в працях науковців

Пожвавлення уваги до соціальних аспектів в економічному житті суспільства характерно для представників неокласичної школи в економіці, неокейсіанства, трудової теорії вартості, концепції «граничної корисності», неокантіанства, феноменології та ін. Значно вплинули на зближення соціології і економіки праці соціологів Г. Тарда, Е. Дюркгейма, К. Маркса, В. Парето, М. Вебера. Так, Г. Тард (1843 - 1904 рр.), виступаючи проти «економізації» знання, дуже близько підійшов до економічної соціології як до науки про економічну поведінку та соціальну взаємодію, але в той же час не позбувся «соціологічного» монополізму в трактуванні економічних явищ, звівши врешті-

решт усі економічні проблеми до відносного і соціологічного вимірювання прагнень і вірувань. Е. Дюркгейм в праці «Про розподіл суспільної праці» аналізує не лише економічні, але й соціальні наслідки поділу праці. Безпосередній зв'язок соціології і економіки прослідковується у працях К. Маркса (1818 - 1883 рр.), особливо в тих, де йдеться про економічну поведінку індивідів як один із типів соціальної взаємодії. Елементи інтеграції соціології і економіки знаходимо і в працях М. Вебера, який включив у глибинну сутність соціальних інтересів й економічні класи, а економічну поведінку представив як таку, що підпорядкована ціннісним уявленням і наповнена суб'єктивним змістом, є часткою культурного середовища, а тому залежить від традицій, цінностей, норм суспільства з його особливими релігійними, моральними, правовими звичаями.

Визнання економічної соціології у світовій науці відбулось лише в другій половині 50-х - на початку 60-х рр. XX ст., що стало можливим завдяки працям Т. Парсонса та Н. Смелзера «Економіка і суспільство. Наука про інтеграцію економічної і соціальної теорії» (1956 р.) і «Соціологія економічного життя» (1962 р.), в яких сформульовані такі методологічні висновки щодо інтеграції двох теорій:

- 1) економічна теорія – це частковий випадок теорії систем і теорії соціальної дії;
- 2) обмін між економічною підсистемою суспільства та іншими підсистемами – це обмін діями за принципом «внесок – результат»;
- 3) за тим самим принципом взаємодіють і індивіди;
- 4) конкретний економічний процес завжди зумовлений неекономічними факторами;
- 5) економічна теорія – це гілка поведінкових наук.

Окремі аспекти сучасної західної економічної соціології розробляють Льюїс та Л. Гарбуа (проблеми вибору), Ф. Іріберн (споживча поведінка), Р. Гордий, П. Телок (вплив урядової політики на динаміку потреб), Б. Лемснішер (поведінка сімей), Г. Жинтис (виробнича поведінка). Згідно соціологічної парадигми американського соціолога Г. Бекера, якому належить перша праця з економічної соціології, всі види соціальної поведінки можна звести до трьох

таких ознак: оптимізація поведінки, її ринковий характер, наявність стійких упереджень. За парадигмою, яку запропонували американські соціологи Вайт, Вудворт, Арджіріс, економічних або соціологічних змінних замало для розуміння механізмів функціонування соціально-економічної системи. Вони додають до них психологічні характеристики, мотиви особистісної поведінки, відмовившись від таких надособистісних категорій, як «товар», «вартість», «праця». В основі підходу американських соціологів М. Келланда, Дж. Еткіна, Дж. Катона покладено соціологію експектацій (очікувань), а центральною категорією виступає «досягнення» - як головний мотив підприємницької діяльності.

В порівнянні із Заходом в Україні економічна соціологія отримала визнання значно пізніше, лише наприкінці 80-х – початку 90-х рр. Певним поштовхом до досліджень в галузі економічної соціології для вітчизняних науковців слугували праці відомих російських соціологів Т. І. Заславської та Р. В. Ривкіної «Економічна поведінка та економічний розвиток» (1980 р.), «Економічна соціологія та перебудова» (1989 р.), «Соціологія економічного життя: нариси теорії» (1991 р.). Протягом останніх 10 років було видруковано ряд праць українських соціологів (А. О. Ручки, М. О. Сакади, В. Є. Пилипенка, К. К. Грищенко, В. М. Ворони, Є. І. Суїменка, В. Д. Лагутіна), в яких розробляються різні проблеми економічної соціології. Помітним явищем стало видання першого в Україні навчального посібника «Економічна соціологія» (за ред. В. М. Ворони і В. Пилипенка, К., 1997). Системне дослідження в нашій країні питань соціології економічних відносин розпочалось зі створенням у 1993 р. в Інституті соціології НАН України відділу економічної соціології, відкриттям в ряді наукових центрів аспірантури із спеціальності «економічна соціологія» та з введенням в навчальні плани багатьох вищих навчальних закладів курсу економічної соціології.

3. Основні поняття і категорії економічної соціології

Основними категоріями, якими оперує економічна соціологія, є: «економічні відносини», «соціальні відносини», «економічне життя», «економічна сфера», «соціальна сфера», «соціальний механізм регулювання

економіки», «економічна діяльність», «економічна поведінка», «економічне мислення», «економічна свідомість», «економічна культура», «економічні інтереси», «соціальна політика», «сфера споживання», «споживча діяльність», «споживацька поведінка» та ін. Нижче подаємо визначення деяких з них.

Економічна соціологія — це перш за все соціологія економічних відносин. Економічні відносини вона визначає як різновид суспільних відносин, пов'язаних з особливою діяльністю людей та їхньою взаємодією, спрямованою на забезпечення насамперед матеріальних потреб людського життя та на досягнення певних соціальних переваг і цілей. Виникають економічні відносини між людьми в процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання товарів і послуг на базі їхніх економічних інтересів. Як зазначає український соціолог В. І. Тарасенко, основними соціальними функціями економічних відносин є:

- забезпечення й обслуговування руху матеріального багатства в суспільстві (вироблення, використання і повернення його в природу у вигляді різних опрацьованих елементів);
- відтворення й утвердження людини як носія суспільних відносин;
- майнове розшарування суспільства;
- організація і стабілізація спільного життя людей.

Суб'єктами – носіями економічних відносин, як і будь-яких інших видів соціальних відносин, є окрема людина або мала чи велика група людей. Вони ж є й об'єктами цих відносин. Тому економічні відносини існують як суб'єктно-об'єктивне співвідношення. Зміст економічних відносин становить відповідна економічна діяльність і економічна поведінка людей, що є проявом їхнього економічного життя.

Предметом особливої уваги економічної соціології є механізми взаємодії економіки і суспільства, природа і здатність цих механізмів врегулювати економічні відносини, економічне життя, економічні процеси.

Економічна соціологія виявляє такі основні риси соціальних механізмів:

- наявність системного характеру дії соціального механізму, що проявляється у зовнішніх функціональних зв'язках і внутрішніх зв'язках між елементами, які утворюють цей механізм;

- в соціальних механізмах містяться як ті елементи, що підлягають управлінню, легко трансформуються, так і ті елементи, які слабо або зовсім не підлягають управлінню (наприклад, демографічні процеси);

- суб'єктом соціальних механізмів виступають певні соціальні групи, від взаємодії яких залежать характер і активність функціонування цих механізмів;

- основною функцією, що виконується соціальними механізмами відносно суспільства, є регулювання соціальних процесів у відповідності із суспільними потребами;

- соціальні механізми базуються на історично сформованих структурах, які в соціології називають соціальними інститутами – сукупності соціальних норм і культурних зразків, що визначають сталі форми економічної поведінки;

- до складу соціального механізму відносяться як явища матеріальні, так і духовні, як такі, що відносяться до суспільного буття, так і такі, що належать до суспільної свідомості.

Під соціальним механізмом регулювання розвитку економіки розуміється стала структура типів економічної поведінки соціальних суб'єктів з приводу виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ та послуг.

Економічна сфера являє собою цілісну підсистему суспільства, яка забезпечує виробництво, розподіл, обмін і споживання товарів та послуг, необхідних для життєдіяльності людей.

Соціальна сфера – це доцільне оточення, середовище, в якому формуються соціальні відносини між сукупностями людей та індивідами, відносини рівності – нерівності, сфера підтримання життя, задоволення різноманітних людських потреб, привласнення (оволодіння) матеріальних умов життя, відтворення індивіда як суб'єкта суспільних відносин. Складовим елементом соціальної сфери суспільства є сфера споживання, через яку споживачі вкладають свої заощадження за одержані товари і послуги і де відбувається задоволення потреб людей, соціальних груп.

Слід зазначити, що багато економічних процесів потрапляє в середину соціальної сфери (наприклад, зміна умов праці, системи оплати праці, особистого споживання). В той же час в межах економічної сфери відбувається

багато процесів, які мають соціальний характер (наприклад, виробнича адаптація працівників, розподіл прибутків тощо).

Економічна свідомість – систематизовані знання, які базуються на науковому пізнанні і свідомому використанні соціально-економічних законів.

Економічне мислення – це погляди і уявлення, які породжені практичним досвідом людей, їхньою участю в економічній діяльності, тими зв'язками, в які вони вступають у повсякденному житті.

Якщо економічна свідомість має справу із пізнанням функціонування і розвитку соціально-економічних законів (закону конкуренції, закону поділу праці та ін.), то економічне мислення – із включеністю в соціально-економічну практику. Економічне мислення є формою прояву економічної свідомості в конкретній суспільній практиці. Можна стверджувати, що саме від рівня розвитку економічної свідомості і економічного мислення залежить успіх економічних реформ в нашій країні, перехід до ринкової економіки.

Економічні інтереси – об'єктивні спонукальні мотиви економічної поведінки (діяльності) людей, обумовлені їх місцем в економічній системі суспільства. У сфері соціальних відносин форми економічних інтересів набирають перш за все потреби, задоволення яких стає метою економічної діяльності, економічної поведінки людей. Саме економічні інтереси сприяють узгодженості у взаємодії різних соціальних груп і верств, обумовлюють економічні відносини між господарськими суб'єктами. Економічні інтереси характеризуються такими моментами:

- носіями їх є реальні суб'єкти, які вступають в певні відносини між собою;
- за своєю природою вони є об'єктивними, будучи віддзеркаленням ролі відповідних суб'єктів в системі суспільного поділу праці;
- економічні відносини (і сутність економічних законів, що їх виражають), проявляючись в економічних інтересах, набувають характеру рушійних сил суспільного розвитку, є спонукальними мотивами господарської діяльності людей;
- щоб змінити економічні інтереси, потрібно поставити їх носії в умови, змінити їх роль в суспільному виробництві.

Економічна діяльність являє собою сукупність дій, актів людини, через які вона безпосередньо реалізує свої економічні інтереси і за допомогою яких досягає господарських цілей.

Економічна поведінка – форма економічної діяльності, її зовнішня суб'єктивна сторона, окремий випадок соціальної поведінки взагалі (Н. Смелзер), система взаємопов'язаних вчинків і дій, що їх здійснюють люди в економічній сфері з метою задоволення своїх життєвих потреб. Економічна поведінка відзначається такими властивостями (за М. Вебером):

- вона відбувається лише в межах соціальної організації;
- призначення її – це підтримання упорядкованості;
- вона регулюється нормами (еталонами, стандартами, зразками) організації;
- переслідує певні цілі;
- економічна дія здійснюється «акторами», поведінка яких підпорядкована ціннісним уявленням, наповнена суб'єктивним змістом;
- економічна дія завжди раціональна, оскільки передбачає контроль дійових осіб над ресурсами заради досягнення кінцевого результату;
- головною метою економічної поведінки є матеріальний добробут, тому вона ґрунтується на урахуванні прибутку, корисності результатів.

Видами економічної поведінки у нас є доринкова і ринкова економічна поведінка людей. Доринкова економічна поведінка характеризується формулою «гарантований дохід ціною мінімум трудових витрат», ринкова економічна поведінка характеризується формулою «максимум доходу ціною максимум трудових витрат». Такий тип економічної поведінки передбачає високий рівень економічної свідомості і активності людини, наявності в неї духу підприємництва, здатності конкурентної боротьби, професійно ризикувати і т. д.

Важливими категоріями, за допомогою яких економічна соціологія здійснює аналіз соціальної сфери, зокрема, її складового елемента – сфери споживання, є «споживча діяльність» і «споживацька поведінка». Перша має метою власне споживання як процес задоволення потреб шляхом

маніпулювання засобами задоволення, а друга передбачає підготовку до споживання і обслуговування його.

Отже, економічна соціологія, або соціологія економічних відносин, як специфічна галузь соціологічного знання характеризується своїм предметом і системою категорій, яка відбиває основні соціально-економічні закономірності та тенденції. Її особливість полягає в тому, що вона забезпечує цілісне вивчення економіки як складної системи, в якій функціонують соціальні суб'єкти економічної діяльності. Активність соціальних суб'єктів, від якої залежать результати економічного розвитку, обумовлена такими чинниками:

- станом і регулятивними можливостями їх економічної культури;
- місцем і роллю тих чи інших соціальних груп в структурі економічних зв'язків;
- динамікою їх переміщення і ієрархії цієї структури в залежності від принципів організації зв'язку і пластичності їх власних соціальних стереотипів;
- здібностями спеціальних соціальних механізмів регулювати економічні відносини.

Нині вітчизняна економічна соціологія спрямовує свою увагу до ще не вивчених соціальних наслідків переходу до ринкових відносин, відточує свій методологічний і методичний інструментарій, необхідний для вивчення цих наслідків, про що свідчить, зокрема, видання Інститутом соціології НАН України першого навчального посібника «Економічна соціологія».

Контрольні питання

1. Назвіть об'єкт та предмет економічної соціології.
2. Коли сформувалася економічна соціологія. Праці яких вчених стали основою економічної соціології?
3. Назвіть основні поняття і категорії економічної соціології.
4. Назвіть проблеми, які вивчає економічна соціологія у сучасному суспільстві.

ТЕМА 7. ОРГАНІЗАЦІЯ І ПРОВЕДЕННЯ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

План

- 1. Особливості соціологічного пізнання.**
- 2. Сутність, структура й види соціологічних досліджень.**
- 3. Основні методи збору соціологічної інформації.**
- 4. Оформлення результатів дослідження.**

1. Особливості соціологічного пізнання

Як і будь-яка самостійна наука, соціологія має свою специфіку і свої власні методи дослідження. Розглянемо деякі з основних особливостей соціологічних методів:

- однією з основних особливостей соціологічної науки є тісний взаємозв'язок теоретичних і емпіричних досліджень. Соціальні факти, отримані емпіричними методами, служать основою для теоретичного аналізу і теоретичних висновків і соціологічних дослідженнях;

- соціологічні дослідження проводяться в конкретному соціальному середовищі і спрямовані на пошук реально існуючих соціальних фактів за принципом «тут і зараз». Соціологія – наука конкретна, і кожне дослідження є по-своєму унікальним, що, звичайно ж, не виключає деяких теоретичних узагальнень;

- іншою особливістю соціологічного пізнання є те, що для отримання необхідних соціальних фактів дослідник проникає безпосередньо в ту чи іншу соціальну реальність. Наприклад, анкетне опитування передбачає роздачу кожному конкретному респондентові анкет;

- соціологія вивчає і аналізує різноманітні соціальні процеси і явища, різні сфери життєдіяльності суспільства (економічну, політичну, духовну тощо) з точки зору інтересів і потреб людей, їх очікувань, сподівань і настроїв;

- соціологія досліджує окремі соціальні процеси, соціальні групи з точки зору їх зв'язків з функціонуванням усього суспільства як цілісної системи.

2. Сутність, структура й види соціологічних досліджень

Соціологічне дослідження - це один з основних способів розвитку соціологічного знання, що складається з свідомої концентрації зусиль дослідника (колективу дослідників) на певних завданнях.

Соціологічні дослідження одержали визнання наприкінці XIX початку XX століття. Сам термін «соціологічне дослідження» був уведений у науковий обіг французьким соціологом Е. Дюркгеймом у роботі «Самогубство» (1897).

Залежно від цілей прикладних досліджень вони бувають розвідувальні, описові й аналітичні.

Розвідувальне дослідження (пілотажне) використовується як попередній етап масштабних досліджень. Охоплює невеликі обстежувані сукупності й ґрунтується на спрощеній програмі й методиці.

Описове дослідження застосовується у випадку дослідження великої спільності людей, що відрізняються різноманітними характеристиками. Таке дослідження проводиться на базі методично апробованого інструментарію.

Аналітичне дослідження – найглибший вид соціологічного аналізу, що ставить своєю метою крім опису досліджуваного явища ще й виявлення причин, що лежать в основі.

Виходячи із частоти проведених досліджень виокремлюють разові та повторні (моніторинг) їх види.

Процес соціологічного дослідження складається з декількох стадій:

- 1) підготовка дослідження (розробка програми й робочого плану);
- 2) збір первинної інформації;
- 3) підготовка зібраної інформації до обробки й обробка;
- 4) аналіз обробленої інформації, підготовка звіту за підсумками дослідження, формулювання висновків.

Розробка програми – дуже важливий етап, який значною мірою визначає успіх всього дослідження. Програма соціологічного дослідження – це науковий документ, що відображає логічно обґрунтовану схему переходу від теоретичного (концептуального) осмислення проблеми до інструментарію конкретного емпіричного дослідження.

В програмі формулюється проблема дослідження, його цілі і завдання, визначається об'єкт (соціальна група – носій досліджуваної соціальної проблеми) і предмет (ті характеристики, в яких виявляється проблема) дослідження. Наприклад, досліджуючи проблему профорієнтації молоді, соціологи як об'єкт дослідження виділяють молодь, як предмет – ті її якості, які впливають на вибір професії. Формулюється гіпотеза дослідження, тобто гадане пояснення досліджуваної проблеми, яке потрібно підтвердити або спростувати в ході дослідження.

Спільність, яка вивчається в даному дослідженні називається генеральною сукупністю. Проте вся генеральна сукупність зазвичай не досліджується. Та частина генеральної сукупності, яка безпосередньо охоплюється даним дослідженням, називається вибірковою сукупністю (вибіркою). По отриманих на вибірці даним висновки розповсюджуються на всю генеральну сукупність. Тому вибірка повинна бути репрезентативною, тобто склад вибірки по виділених параметрах повинен наближатися до відповідних пропорцій в генеральній сукупності. Міра подібності (або ступінь відхилення) називається помилкою вибірки. Надійною вважається вибірка з помилкою в 3% – 5%. Існують спеціальні коефіцієнти для розрахунку об'єму вибірки залежно від допустимого рівня помилки.

Є декілька методів вибірки. *Випадкова* (ймовірна вибірка) пов'язана з поняттям статистичної ймовірності. Ймовірність очікуваної події є відношення числа очікуваної події до всіх можливих. Відбір відбувається за допомогою жеребкування, таблиці (або генератора) випадкових чисел. Головний принцип випадкової вибірки – випадковість, тобто всі одиниці генеральної сукупності мають рівну вірогідність потрапити у вибірку сукупність..

В випадку *стихійного* відбору не можливо визначити структуру масиву респондентів і тому важко визначити репрезентативність. Існує декілька різновидів стихійного відбору:

1. Відбір «першого хто зустрінеється». Зустрічається в практиці обстежень, які проводять ЗМІ. Дослідник опитує тих, хто зустрічається йому у місці опитування (наприклад, на вулиці).

2. Відбір «собі подібних». Дослідник відбирає для опитування людей з свого кола знайомих, колег.

3. Відбір «бажаючих прийняти участь». Наприклад, опитування по пошті, в журналі. При таких опитуваннях рішення про участь у опитуванні приймає сам респондент.

Метод *квотної* вибірки – найбільш розповсюджений спосіб відбору респондентів при масових опитуваннях громадської думки. Його використовують тільки, коли до початку дослідження відомі статистичні дані про контрольні показники елементів генеральної сукупності. Всі дані про той чи інший контрольний показник і є квотою. Респонденти відбираються цілеспрямовано, з дотриманням параметрів квот. Чисельність характеристик, які обирають у якості квот не повинно перевищувати 4.

Частіше всього використовують дані-квот такі: стать, вік, освіта, тип родини, тип поселення. (Наприклад, якщо відомо, що населення України 54% - жінки, а 46% - чоловіки, то і у вибірці вони повинні бути представлені за тими ж відсотками).

Тепер необхідно перейти від теоретичної моделі об'єкта дослідження до моделі емпіричної, тобто «розкласти» теоретичні поняття на емпіричні індикатори – такі характеристики, які можуть бути зміряні. Тут дуже важливо знайти точки зіткнення теоретичних понять з реальними соціальними процесами і явищами. Пошук емпіричних значень теоретичних понять – складна процедура, в ході якої можна «втратити» важливі характеристики об'єкта.

Наступний крок – переведення емпіричної системи в числову, тобто пошук способів кількісного (числового) вимірювання якісних ознак і їхніх взаємозв'язків. Для вирішення цього завдання конструюються спеціальні одиниці вимірювання, будуються шкали і т.д. Коли проведені ці операції і розроблений інструментарій дослідження, проводять його перевірку на невеликій кількості респондентів (опитуваних) – так зване дослідження пілотажу. Тільки після цього настає другий – польовий етап соціологічного дослідження, тобто робота на основному масиві.

3. Основні методи збору соціологічної інформації

В соціології існують багато різноманітних методів збору інформації. Серед основних, можна виокремити наступні методи:

- аналіз документів (традиційний та контент-аналіз); спостереження (включене і невключене); опитування (анкетування та інтерв'ю); експертне опитування (в разі вивчення проблеми за допомогою компетентних осіб, експертів, професіоналів у сфері досліджуваної проблеми); тести.

Найпопулярнішим методом соціологічного дослідження є метод опитування. За його допомогою збирається більш ніж 90% усіх соціологічних даних. Методи опитування мають різні форми: бесіда, усне опитування (інтерв'ю), письмове опитування (анкетування), соціометричні дослідження. Соціологічне опитування не можна замінити іншим видом соціологічного дослідження, коли йдеться про вивчення змістовних характеристик суспільної, колективної, індивідуальної свідомості та суспільних, колективних і міжособистісних відносин, які приховані від зовнішнього ока і дають про себе знати лише у певних умовах і ситуаціях.

Розрізняють два основні різновиди соціологічного опитування: анкетування й інтерв'ювання. При анкетуванні опитуваний сам заповнює анкету у присутності анкетера чи без нього. За формою проведення воно може бути індивідуальним чи груповим, очним чи заочним, адресним чи анонімним. Заочне анкетування: поштове опитування, опитування через газету або журнал.

Інтерв'ювання припускає особисте спілкування з опитуваним, при якому інтерв'юер сам ставить питання і фіксує відповіді. За формою проведення вони може бути прямим, безпосереднім, «віч-на-віч» і опосередкованим, наприклад, по телефону. Метод інтерв'ю визначається як односторонній процес міжособистісної комунікації, керований інтерв'юером. Ведучим є інтерв'юер, він ставить запитання і спрямовує бесіду, порівнює відповіді одних людей з іншими. Часто інтерв'ю проводиться у вигляді бесіди двох людей, коли співрозмовники перебувають у рівному становищі, виступають як співрозмовники.

Всі методи соціології можна поділити на «якісні» та «кількісні». В руслі соціології соціоцентристської орієнтації проводяться традиційні «кількісні» дослідження, орієнтовані на вивчення масових, соціально-статистичних явищ і

процесів. В них все індивідуальне відсівається як випадкове. Такі дослідження надійні в стабільних суспільствах, де соціальні тенденції стійкі і довготривалі. Не випадково розквіт «кількісної» соціології припадає саме на такі періоди.

В переломні, нестабільні періоди суспільного розвитку потрібні більш гнучкі підходи, які здатні уловити нові соціальні тенденції, що формуються, що тільки виникають. В таких ситуаціях більш ефективним виявляється «якісне» дослідження, яке орієнтовано саме на індивіда, його суб'єктивне сприйняття мінливої реальності і вироблення нової життєвої стратегії. Головна відмінність загальної стратегії якісного дослідження полягає у відкритому, пошуковому, неструктурованому підході до проблемної ситуації; в багатовимірному дослідженні об'єкта на основі відсутності попередньої схеми, що багато що залишає «за дужками» дослідження, особливо нові аспекти досліджуваної проблеми.

Сучасна соціологія все більше використовує «якісні» методи і види дослідження. Наприклад, дослідження окремих спільнот, важкодоступних для аналізу іншими методами, таких як злочинні угруповання, релігійні секти; різні етнографічні дослідження унікальних культурних груп, таких як козацтво, селянство і т.п.; історичні дослідження – сім'ї, історії життя людини тощо. Проте в крупних соціологічних дослідженнях методи «кількісної» і «якісної» соціології звичайно використовуються спільно в різних комбінаціях або паралельно.

4. Оформлення результатів дослідження

Основними *формами представлення результатів соціального дослідження* є інформаційна записка, звіт, наукові публікації та публікації у ЗМІ, доповіді, виступи, лекції, повідомлення на наукових та практичних заходах.

Інформаційна (аналітична) записка, як правило, адресована зацікавленим у результатах дослідження органам та установам. Відомості, які в ній містяться, можуть використовуватися в адміністративній діяльності при прийнятті управлінських рішень. У записці стисло викладається суть проблемної ситуації, конкретизуються цілі та завдання дослідження, його об'єкт, предмет;

обґрунтовуються застосовані методи збирання та аналізу інформації, відбору одиниць спостереження; наводяться основні характеристики досліджуваної сукупності та одержані результати у вигляді висновків по кожному з завдань дослідження; конкретні дані виступають ілюстрацією до кожного з висновків. Кількість таблиць та графіків, які застосовуються у записці, обмежена; для підтвердження тих чи інших положень застосовуються найбільш загальні, усереднені числові величини та показники. Як правило, обсяг інформаційної записки складає від 5 до 25 сторінок. Така форма звітності може використовувати при проведенні оперативних досліджень з молодіжної проблематики, коли опису ключових результатів надається перевага у порівнянні з їх детальним аналізом.

Звіт за результатами дослідження є ґрунтовним відображенням його підсумків. Зміст звіту повинен бути чітким та логічним, а наведена у ньому інформація – достовірною, конкретною та аргументованою.

Структура звіту складається з наступних частин: титульна сторінка, назва організації, яка проводила дослідження, список виконавців, назва організації-замовника, календарні терміни проведення дослідження, реферат, зміст, перелік умовних позначень та символів, вступ, основна частина, заключна частина, список використаної літератури, додатки.

У *рефераті* наводяться загальні відомості щодо звіту (обсяг, кількість таблиць, графіків, рисунків, джерел), об'єкт, мета дослідження, застосовані методи, перелік ключових слів, стисло обґрунтовується актуальність проблеми та конкретизуються одержані результати.

У *вступі до звіту* міститься аналіз досліджуваної проблеми, надається оцінка ступеню її розробленості, вказуються об'єкт, предмет, цілі, завдання дослідження.

В *основній частині* описується інструментарій, обґрунтовується спосіб відбору одиниць спостереження, наводиться соціально-демографічна характеристика вибіркової сукупності, у аналітичній формі викладаються результати дослідження. Доцільно у структурі основної частини виділити окремі фрагменти, кожен з яких висвітлює конкретний дослідницький результат та має наступну композицію: основний тезис-висновок, одержаний на

основі результату перевірки гіпотез, таблиця, яка ілюструє зв'язок між показниками, додаткові коментарі до неї.

Заключна частина містить висновки, конкретні рекомендації та пропозиції по результатах дослідження, очікуваний економічний та соціальний ефект від їх реалізації, способи контролю успішності нововведень.

При складанні звіту основну увагу слід приділяти ні описанню техніки дослідження, але аналізу найбільш суттєвих аспектів проблеми, встановлених зв'язків та закономірностей, висновкам та конкретним рекомендаціям, які стосуються реалізації запропонованих заходів. Щоб запобігти перевантаження тексту звіту таблицями, схемами, графіками, в основну його частину слід поміщати тільки ті з них, які ілюструють ключові висновки дослідження, інші ж доцільно розмістити у *додатках*. У додатках також наводяться зразки інструментарію дослідження (анкета, бланк інтерв'ю, інструкції, картки спостереження, класифікатор контент-аналізу та ін.).

Грунтовність висновків за результатами дослідження залежить від складності та глибини досліджуваної проблеми та, відповідно, від характеру дослідження, якій завчасно конкретизується у сумісному обговоренні цього питання дослідником та замовником. Запропоновані *висновки* можуть мати: суто *інформаційний характер*, описувати стан проблем, з якими стикається сучасне молоде покоління, виявляти властиві йому потреби, очікування, інтереси, цінності.

Контрольні питання

1. Що таке соціологічне дослідження? Назвіть особливості соціологічних методів збору даних.
2. Назвіть основні методи соціологічних досліджень.
3. Чому в сучасній соціологічній науці більш популярними є використання якісних методів збору соціологічної інформації?
4. Що представляє собою звіт соціологічного дослідження?

ЛІТЕРАТУРА

1. Гіденс Е. Соціологія / Е. Гіденс. – К.: Основи, 1999. – 726 с.
2. Захарченко М. В. Історія соціології (від античності до початку XX ст.) / М. В. Захарченко, О. І. Погорілий. – К.: Либідь, 1993.
3. Лукашевич Н. П. Социология. Учебное пособие / Н. П. Лукашевич, Н. В. Туленков. – К.: МАУП, 2002. – 272 с.
4. Масионис Дж. Социология. - 9-е изд. – СПб.: Питер, 2004. - 752с.
5. Піча В. М. Соціологія: Загальний курс: Навч. посіб. - К., 2000.
6. Погорілий О. І. Соціологічна думка XX століття: Посібник. – К.: Наукова думка, 1996.
7. Сірий Є. В. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії: Навч. посібник / Є. В. Сірий. – К.: Атака, 2004. – 480 с.
8. Сорокин П. Социальная стратификация и мобильность / П. Сорокин // Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Политиздат, 1992.
9. Соціологія: короткий енциклопедичний словник / Укл.: В. І. Волович, В. І. Тарасенко, М. В. Захарченко та ін.; Під заг. Ред. В. І. Воловича. – К.: Укр. Центр духовн. культури, 1998. – 736 с.
10. Соціологія: Підручник для студентів вищих начальних закладів / За ред. В. Г. Городяненка. – К.: Видавничий центр «Академія», 2002. – 560 с.
11. Ядов В.А. Социологическое исследование: методология, программа, методы, - изд. Самар. университета, 1995. - 331 с.

Навчальне видання

Конспект лекцій
з дисципліни «Соціологія»
для студентів напрямку 6.030601 «Менеджмент»
денної та заочної форм навчання

51918, м.
Дніпродзержинськ,
вул. Дніпробудівська, 2
Підписано до друку _____ 2015 р.
Формат _____ Обсяг _____ др. арк.
Тираж _____ Замовлення _____